Hadislerin Anlaşılmasında Âyetlerin Rolü

Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Yücel

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2548-6743>

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Elazığ – TÜRKİYE

Arş. Gör. Cemal Ural

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5225-4211>

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Elazığ – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 09.02.2021

Kabul: 25.07.2021

On-line Yayın: 28.09.2021

Anahtar Kelimeler

Hadis

Kur'an

Şerh

İstişad

Anlam Tesebbütü

Araştırma Makalesi

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49308>

Öz

Kur'an ile hadis/sünnet İslam'ın iki temel kaynağı olup aralarında birçok yönden güçlü bir bağ bulunmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'ın anlaşılmasında hadislerden, hadislerin sübûtunu belirlemede Kur'an'dan istifade edildiği izahtan varestedir. Bu araştırmada yaygın kullanımın aksine hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında âyetlerin rolü üzerinde durulmuştur. Bu vesileyle hem mezkûr yöntemi gündeme getirmek hem de hadislerin doğru anlaşılmasına bir nebze katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Nitekim bunun örnekleri klasik hadis kaynaklarında hiç de azımsanmayacak kadar fazladır. Bazı hadislerden sonra Hz. Peygamber'in veya râvinin, hadis metniyle bir âyeti iki farklı şekilde ilişkilendirdikleri müşahede edilmektedir. Bunlardan ilki, hadisin akabinde dile getirilen "Bu hadisin mânâsı/mikyası, Allah'ın şu sözüdür." tarzındaki ifadelerden sonra bir âyete işaret edilerek aralarında anlam bağının kurulmasıdır. İkinci formu ise hadisten sonra okunan âyetlerdir. Söz konusu iki durumda da hadis ile âyet arasında bir irtibat kurulmakta ve metnin anlam alanı Kur'an çerçevesinde belirlenmiş olmaktadır. Bu yöntemin hadisin doğru anlaşılmasına ve merfû' mânânın tesebbütüne katkı sağlayacağı aşîkâr olmakla birlikte, biricik ilke olmadığı ve diğer metotlarla birlikte değerlendirildiğinde daha iyi sonuçlar doğuracağı vurgulanmalıdır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Yücel, E. ve Ural, C. (2021). Hadislerin Anlaşılmasında Âyetlerin Rolü. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(86): 211-233.

The Role of Qur'anic Verses in Understanding Hadith Texts

Asst. Prof. Dr. Ekrem Yücel

Firat University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Elazig – TURKEY

Ress. Asst. Cemal Ural

Firat University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Elazig – TURKEY

Article History

Submitted: 09.02.2021

Accepted: 25.07.2021

Published Online: 28.09.2021

Keywords

Hadith

Qur'an

Commentary on a Hadith Collection

Istishhad

Fixation of the Meaning

Abstract

The Qur'an and hadith/sunnah are the two main sources of Islam and they have a close connection from many perspectives. In this context, it is clear that the hadith is used for in understanding the Quran and it is benefited from the Quran for the determining the origin of the hadiths. Contrary to its common usage in this study, the role of the Quran/verses in understanding and interpreting hadiths has been emphasized. On this occasion, it is aimed to both the reviving mentioned method and to contribute a little to the correct understanding of the hadiths. Thus, there are many examples of this method in classical hadith sources no less. After some hadith texts, it is seen that the Prophet or the transmitter associated the hadith text with a verse in two different ways. The first form of these, it is said that "The meaning/criterion of this hadith is the following word of God" after it is transmitted hadith text. Then they are established link of meaning between the hadith and a verse by pointing out it. The second form is the verses that it is read after the hadith. In both cases, it is a connection is established between the hadith and the verse and the Quran determines the meaning area of the hadith text. Although it is obvious that this method will contribute to the correct understanding of the hadith and fixation of the raised hadith meaning, it should be emphasized that it is not the only principle and will yield better results when used together with other methods.

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.49308>

GİRİŞ

İslam'ın mukaddes kitabı Kur'an, insanlığı doğru yola iletmek için hidayet ve rahmet olarak gönderilirken bu dinin Peygamberi Hz. Muhammed de rasûl ve nebi vasfıyla, nâzil olan âyetleri insanlara tebliğ¹ ve tebyîn² etmekle mesul kılınmıştır. Allah'ın indirdiği âyetleri insanlara okumuş, onları tezkiye etmiş, kitab ve hikmeti öğretmiş,³ ayrıca bir takım hükümler (teşrî') ortaya koymuştur.⁴ Böylece Kur'an tarafından kendisine verilen görev ve yetkiye binaen Kur'an'ı söz ve fiilleriyle açıklamıştır. Nitekim mücmel olarak zikredilen bir ifadeyi mufassalan beyân ettiği gibi, mutlak bir lafzı takyid veya umum olanı tahsis etmiştir.

Tebyîn görevinin icabı olan hadis/sünnet,⁵ Kur'an'ın açıklaması mesabesinde olduğundan Hz. Peygamber'in ilk ve en yetkin müfessir olduğunun altı çizilmelidir. Bu yönüyle Kur'an'ın doğru anlaşılabilmesi için hadis/sünnet son derece önemli bir konumdadır. Bunun bir sonucu olarak hadis kaynaklarındaki "Kitâbu't-Tefsir"lerden müstakil rivayet tefsirlerine, usul eserlerinin hadis/sünnetin vahiy karşısındaki konumuna dair bahislerinden, bağımsız çalışmalara kadar geniş bir yelpazede konu üzerinde hassasiyetle durulmuştur.

Hadis-Kur'an ilişkisinin bir başka boyutu ise gerek hadisin sıhhatini belirlemede gerekse doğru anlaşılması ve yorumlanmasında Kur'an'dan istifade edilmesidir. Zira hadis ilminin farklı güncel problemleri olmakla birlikte sübût ve delâlet sorununun hala güncelliğini koruduğu söylenebilir.⁶ Hadisin sübûtunu tespitinde Kur'an'dan istifade edilmesi, genellikle hadis metnlerinin Kur'an'a arzı şeklinde gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle hadis metin tenkit kriteri olarak Kur'an'ın, hadis metnlerinin sıhhatini belirlemede hakem kılınması, tarihi süreçte birçok kişi ve ekol tarafından kabul edilmiş bir düsturdur. Sahâbe asrından itibaren başlayan bu uygulamada özellikle Hz. Âişe'nin temayüz ederek bazı hadisleri Kur'an'a arz ettiği bilinmektedir.⁷ Hanefi mezhebi de aynı prensibi benimseyerek bunu, haber-i vâhidin kabul şartları arasında zikretmiştir.⁸

Hadiste metin tenkit kriterlerinin en önemlisi diyebileceğimiz Kur'an'a arzın, uygulamada bazı eksiklik ve sorunlarının olduğu, iyi bir netice alabilmek için bir takım kurallara riayet edilmesi gerektiği de belirtilmelidir.⁹ Örneğin arz metodu uygulanırken her şeyden önce parçacı yaklaşımdan kaçınarak Kur'an'ın bütünü dikkate alınmalı, hadisin anlamı, bağlam ve sünnet bütünlüğü içinde değerlendirilmelidir. Ayrıca hadis ile âyet arasında görülen teâruzun sebebinin anlama ve yorumlamadan kaynaklanmadığından emin olunması gerekmektedir.¹⁰ Her ne kadar bünyesinde bazı

¹ 5/Mâide, 67.

² 16/Nahl, 44.

³ 3/Âl-i İmrân, 164.

⁴ 7/A'râf, 157.

⁵ Çalışmamızda, aralarında ıstılahî, tarihî, epistemolojik ve normatif olmak bakımından farklılıklar barındıran bu iki terimi birlikte; "Hadis/Sünnet" şeklinde vermemizin sebebi, Hz. Peygamber'in sözlü ve fiilî tasarruflarından örnek verirken normatif olup olmamasına bakmadığımız; sadece bize kadar nakledilegelmiş olan Nebevî bilginin âyetlerle anlam tessebbütü ve tayininin yapılmış olanlarını dikkate almamızdır. Bu yüzden âyetler vasıtasıyla hadisteki "Merfû'" anlamın doğrulamasıyla ilgilenilmiştir. Bu ibârenin, teknik hadis terimi olarak sahip olduğu nüansa gidilmemiştir. Bu münasebetle ele aldığımız rivâyet "Hadis" hüviyetinde olduğu gibi "Sünnet" değerinde de olabilir.

⁶ Bünyamin Erul, "Hadis ve Sünnetle İlgili Temel Problemler", **Kur'an ve Hadis İlimleri**, Ankuzem Yayınları, Ankara 2009, s. 348.

⁷ Bkz. Zerkeşi, Ebu Abdullah Bedrüddin Muhammed b. Abdullah (ö. 745/1344), **Hiz. Âişe'nin Sahabeye Yöneltiltiği Eleştiriler**, Trc. Bünyamin Erul, Otto Yayınları, Ankara 2010, 33-52.

⁸ İsmail Hakkı Ünal, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, DİB Yayınları, Ankara 2001, s. 172.

⁹ Kamil Çakın, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXIV, Ankara 1993, ss. 237-262, s. 522.

¹⁰ Salahattin Polat, **Metin Tenkidi**, İFAV Yayınları, İstanbul 2010, 308.

sakıncaları barındırsa da keyfilikten uzak, sınırlılıklarının farkında olarak ve ilmî bir tarzda uygulandığında bu metodun faydadan hali olmadığı belirtilmelidir. Bununla birlikte hadisin Kur'an'a arzı prensibinin, hadislerin delâletinden çok sübût meselesiyle ilgili ele alındığı görülmektedir. Bundan dolayı konunun detaylarını, ileride ele alınmayı bekleyen müstakil ve münhasır çalışmalara havale etmek daha uygun olacaktır. Çünkü bu çalışmada, hadislerin sübûtundan ziyade delâletinde, daha sarîh bir ifadeyle sıhhatinden çok doğru anlaşılması ve yorumlanmasında Kur'an'ın rolü üzerinde yoğunlaşmak hedeflenmiştir. Özet olarak bu çalışmada ortaya koymaya çalıştığımız yöntem denemesi, bir bakıma "merfû' mânânın tesebbütü" veya "hadislerin anlaşılmasında âyetlerden istidlâl" şeklinde isimlendirebileceğimiz bir metodun detaylandırılmasıdır.

Hadis ilminin önemli problemlerinden birinin, delâlet sorunu olduğu daha önce zikredilmişti. Bunun için merviyâtın doğru anlaşılması ve yorumlanması üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'e nispet edilen hadisin/sünnetin, O'nun kasıt ve muradına uygun olarak anlaşılması ve yorumlanması sahâbeden günümüze birçok kişinin gündemi olmuş,¹¹ bunu temin için tarihî süreçte bazı ilim dalları vücut bulmuştur. Hadis ilmi içerisinde gelişen fıkhî'l-hadis, dirâyetü'l-hadis, muhtelifü'l-hadis, garîbu'l-hadis, nâsihu'l-hadis ve mensuhuhu, esbâb-ı vurûdî'l-hadis gibi ilim dalları¹² ile hicri dördüncü asırdan itibaren başlayan şerh çalışmaları da¹³ metni anlamaya yönelik çabalardan bazılarıdır.

Tarihî süreçte, üzerinde yoğun olarak durulan hadis metinlerinin doğru anlaşılması ve yorumlanması konusu, günümüz akademik dünyasında da gittikçe artan nitelik ve nicelikte işlenmektedir. Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasının "doğruluğu" kriteri olarak ortaya konulan ve uyulması gereken mikyasları belirleyen, günümüz akademisyenlerinin "hadisleri anlamada yöntem" veya üzerinde uzlaşa sağlanmış bir metodoloji arayışı diyebileceğimiz çalışmalarından bazıları şunlardır: Mehmet Görmez'in *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*,¹⁴ *Sünnet ve Hadisi Anlama Üzerine*,¹⁵ Yusuf el-Karadâvî'nin *Sünneti Anlamada Yöntem*,¹⁶ Enbiya Yıldırım'ın *Geleneksel Hadis Yorumculuğu*,¹⁷ Yavuz Köktaş'ın *Hadis ve Yorum*,¹⁸ Osman Bodur'un *Müteşâbih Hadislerin Yorumu*,¹⁹ *Hadisleri Anlama Üzerine*,²⁰ Nihat Yatkın'ın *Hadisi Anlamada Yöntem*,²¹ Selçuk Çoşkun'un *Hadise Bütüncül Bakış*,²² Nurullah Ağitoğlu'nun *Hadis ve Bağlam*,²³ Talat Sakallı'nın *Aynı ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*,²⁴ Zişan Türçan'ın *Hadis Şerh Geleneği*,²⁵ Bunlara ilave olarak hadislerin anlaşılmasında farklı faktörlerin etkisi de akademik çalışmalara konu edilmiştir. Örneğin hadislerin anlaşılmasında rivâyet-dirâyet bütünlüğü,²⁶ hadisin diğer hadislerle birlikte ele alınması,²⁷ zaman, mekân, şahıs ve şartlar,²⁸

¹¹ Zekeriya Güler, *Hadis Tetkikleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015, s. 23.

¹² Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 134.

¹³ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 112.

¹⁴ Otto Yayınları tarafından Ankara'da 2014 yılında yayımlanmıştır.

¹⁵ Otto Yayınları tarafından Ankara'da 2020'de yayımlanmıştır.

¹⁶ Nida Yayıncılık tarafından Bünyamin Erul'un çevirisiyle 3. Baskısı İstanbul'da 2011'de yayımlanmıştır.

¹⁷ Ensar Yayınları tarafından 3. Baskısı İstanbul'da 2019'da gerçekleştirilmiştir.

¹⁸ İnsan Yayınları tarafından İstanbul'da 2011 yılında neşredilmiştir.

¹⁹ Rağbet Yayınları tarafından İstanbul'da 2016'da yayımlanmıştır.

²⁰ Litera Yayıncılık tarafından İstanbul'da 2019 yılında yayımlanmıştır.

²¹ İfav Yayınları tarafından İstanbul'da 2013 yılında neşredilmiştir.

²² İfav Yayınları tarafından 2. Baskısı İstanbul'da 2014'te yayımlanmıştır.

²³ Kitâbî Yayınları tarafından İstanbul'da 2015 yılında yayımlanmıştır.

²⁴ Nobel Yayıncılık tarafından Ankara'da 2013 yılında neşredilmiştir.

²⁵ TDV Yayınları tarafından 2. Baskısı Ankara'da 2020'de gerçekleştirilmiştir.

²⁶ Güler, *Hadis Tetkikleri*, s. 23 vd.

²⁷ Bkz. Abdurrahman Ece, "Hadislerin Hadislerle Anlaşılması", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, C. XVII, S.

bağlam,²⁹ hâdiselerin arka planını okuma,³⁰ belâgat ilmi,³¹ mecâz³² ve eğitsel yorumun önemi³³ gibi konular üzerine yapılan çalışmalar, bu cümleden olarak zikredilebilir.

Nebevî sünnetin tesbiti için elimizde en önemli materyalimiz olan hadislerin, doğru anlaşılmasına dair ancak bir kısmını verebildiğimiz muasır çalışmaların tamamına bakılırsa, tanımı, sınırlılıkları, imkânı, kendine mahsus terminolojisi, literatürü ve gayesi itibarıyla “Hadisi Anlama ve Yorumlama” problemimizin olduğu ortadadır. Yapılan çalışmalar, yeterli sayıya ve yetkinliğe kavuştuğu takdirde, akademisyenlerin uzlaştığı ortak bir metodolojiye yakın olduğumuzun işaretini verecektir.

Hadislerin anlam ve yorumunu doğru tespitte yararlanabileceğimiz kaynakların başında, Kur’an âyetlerinin yer alması gerektiği şüphesizdir. Buna rağmen hadislerin anlaşılmasında âyetlerin rolü yeterince makes bulmamış ve konuyla ilgili çalışmalar oldukça sınırlı sayıda³⁴ ve satır aralarında kalmıştır. Örneğin müteşâbih âyetlerin yorumunda, bunların muhkem âyetlere irca edilmesi nasıl temel bir prensip olarak kabul ediliyorsa, aynı şekilde müteşâbih hadislerin anlam ve yorumunda ister muhkem olsun isterse müteşâbih olsun Kur’an âyetlerine müracaat etmek temel bir ilke olarak kabul edilmesine³⁵ rağmen, ne geçmişte ne de günümüzde konu üzerinde yapılmış müstakil bir çalışma tespit edilememiştir.

Hadislerin yorumunda âyetlerden faydalanma, bir başka tanımla hadislerde mânâ ve maksadın tesbitinde Kur’an’la istidlâl konusuna konuyu ele alan kitapların içinde kullanılan başlıklarda temas edildiği halde, içeriğin sadece Kur’an’a arz örnekleriyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Örneğin Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem* adıyla tercüme edilmiş olan eserinde “Sünnetin Kur’an’ın ışığında anlaşılması” şeklinde müstakil bir başlık açmasına rağmen hadisin Kur’an’a arzı tarzındaki misallerle yetinmekte, verdiği başlığın anlamını ise sünnetin Kur’an’la çelişmemesi olarak açıklamaktadır.³⁶ Benzer bir durum Muhammed Gazalî’nin eserinde de görülmektedir. Nitekim o da hadis metninin doğruluğuna hükmetmek için Kur’an’ı iyi anlamının, uzak ve yakın delâletlerini ihata etmenin gerekliliğinden bahsetmekle birlikte, onun verdiği misaller de hadisin Kur’an’a arzı bağlamında

34, ss. 163-189.

²⁸ Bkz. Nuri Topaloğlu, “Hadislerin Anlaşılmasında Zaman, Mekan, Şahıs ve Şartların Önemi”, *Hadisin Dünyası Bugünü ve Geleceği Sempozyumu*, (14-15 Ekim 1993), 1993, ss. 211-214.

²⁹ Bkz. Nurullah Agitoğlu, *Hadis ve Bağlam*, Kitâbî Yayınları, İstanbul 2015; Kemal Özcan, “Hadislerin Anlaşılmasında Bağlamın Önemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, C. XIV, S. 2, ss. 169-190.

³⁰ Bkz. Ramazan Özmen, “Hudeybiye Barış Antlaşması ve Hadislerin Anlaşılmasında Hâdiselerin Arka Planını Okumanın Sunacağı İmkanlar Üzerine Bir Deneme”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018, S. 40, ss. 277-298.

³¹ Bkz. Yavuz Köktaş, “Hadislerin Anlaşılmasında Belâgat İlminin Önemi”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2002, C. IV, S. 12, ss. 125-144.

³² Bkz. Fahri Hoşab, “Hadislerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Önemi ve Tokalaşmaya Dair Bir Hadisin Tahlili”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, C. XII, S. 24, ss. 71-87.

³³ Bkz. Muhiddin Okumuşlar, “Hadislerin Anlaşılmasında Eğitsel Yorumun Önemi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2007, C. V, S. 2, ss. 123-134.

³⁴ Nitekim ismi konumuzla doğrudan ilgili olan sadece bir çalışma tespit edilmiştir. Zikredeceğimiz çalışmanın alan dışından yapılmış olması hadis ve hadis terimleri hakkında bir takım hatalı kullanımlara sebebiyet verse de konuyu gündeme getiren ilk çalışma olması hasebiyle burada kaydedilmelidir. Bkz. Gıyasettin Arslan, *Hadis’in Kur’an ile Tefsiri (Umdetü’l-Kari Örneği)*, Grafikent Baskı Merkezi, Elazığ ts.

³⁵ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsfahânî en-Nisâbûrî (ö. 406/1015), *Müşkilü’l-Hadis ve Beyânüh, Âlemu’l-Kütüb*, (thk. Musa Muhammed Ali, II. Bsk.), Beyrut, 1405/1985, s. 40; Osman Bodur, *Müteşâbih Hadislerin Yorumu, Rağbet Yayınları*, İstanbul 2016, s. 160.

³⁶ Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Trc. Bünyamin Erul, Nida Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 211.

zikredilen örneklerle sınırlı kalmaktadır.³⁷ Ülkemizde yapılan bir çalışmada da buna benzer bir durum görülmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin hadis tercih ve tefsirinde dikkate aldıkları unsurlar arasında zikredilen “Kur’an’a uygunluk” başlığı altında, bir metin tenkit kriteri olarak Kur’an’a arz meselesi ele alınmıştır.³⁸

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, hadis/sünnetin doğru anlaşılması ve yorumlanması için Kur’an âyetlerinden yararlanmak, prensip olarak kabul edilmekle birlikte, sadece Kur’an’ın zahirine muhalefet eden hadislerin reddedilmesinde yani Kur’an’a arz prensibi olarak işletilmiştir. Ancak bu yaklaşım, sadedinde olduğumuz, nebevî maksadın doğru tesbiti ameliyesinde Kur’an’dan istifade etme, maksadımızı gerçekleştirmede yetersiz kalmıştır. Mezkûr meselenin ele alınışında gördüğümüz genel manzara, muhaddislerce sahih olarak kabul edilmesine rağmen, te’vil yoluyla Kur’an’daki bir hükme aykırı görülen bir hadisin, sahih olmadığına hükmetmekle yetinilmesi; sahih bir rivâyetin, vahiy cihetinden meskûtun anı bir hususta müstakil “teşrî” konumunda olabileceği değerlendirmesine gidilmemiş olmasıdır. Ayrıca Kur’an’ın açık bir hükmüne aykırı olan bir hadisin, sahih olmadığını belirlemek, sahih olan hadisin doğru anlam ve yorumunu belirleme ameliyesini kapsamamaktadır. Bunun için hadisin anlaşılmasında Kur’an’dan istifade etmenin, Kur’an’a arzı aşan bir başka boyutu vardır. Daha açık bir ifadeyle bu ilke, sadece hadisin sıhhatini tespit için kullanılan bir metin tenkit metodu olarak değil aynı zamanda hadisi doğru anlamak ve yorumlamak için uygulanmalıdır. Özellikle “metin tenkidi”nde başvurulması zaruri görülen kriterlere dâhil edilerek hadis yorum faaliyetlerinde tatbik edilmelidir.

Hadis eserlerindeki örneklerde, Hz. Peygamber bir konu hakkında açıklamada bulunduğunda veya hüküm verdiğinde, O’nun sözlerini tasdik ve tekit için bazen âyet nâzil olduğu görülmektedir. Nitekim bazı hadislerden sonra, *فَأَنْزَلَ اللَّهُ ذَٰلِكَ تَصْدِيقًا لَهُ* / *fe-enzelallahu zalike tasdikan lehu* “Allah Hz. Peygamberi tasdik etmek için bu âyeti indirdi.”³⁹ *وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ تَصْدِيقًا لِقَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ* / *ve nezelet hazihi’l-âyetü tasdikan li-kavli Rasûlillahi* “Bu âyet, Rasûlullah’ın (s.a.v) sözünü tasdik için nâzil oldu.”⁴⁰ vb. ibareler yer almaktadır. Örneğin Rasûlullah (s.a.v), bir şahsın, Müslümanın malını gasp etmek kastıyla haksız yere yemin etmesi durumunda Allah’ın gazabıyla karşılaşacağını belirtmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber’i tasdik etmek için Allah’a verilen ahitlerini ve yeminlerini az bir karşılığa satanların ahirette bir paylarının olmayacağını bildiren âyet⁴¹ nâzil olmuştur.⁴² Böylece hadisin anlamı Kur’an âyetiyle pekiştirilmiş ve sözün anlam alanı âyetle belirlenmiştir.

Hadis metnlerinin sahih anlamını ve yorumunu tespit için Kur’an âyetlerinden yararlanmanın bir başka yolu ise hadis metnlerinde yer alan garîb kelimelerin, Kur’an’da yer alan aynı kelimenin aslı veya nezâirinin anlamıyla açıklanmasıdır. Bu yöntem, Kur’an sünnet bütünlüğünü sağlamanın yanında, hadisin vermek istediği mesajı, Kur’an lafzının delâletiyle ortaya koyması bakımında önemlidir. Hadis kaynaklarında, bizzat musannıf tarafından sergilenen bu tür anlama ve yorumlama örneklerinin kemiyet itibarıyla fazla olması sebebiyle, tarafımızca bir başka çalışmaya konu edileceğinden, burada üzerinde daha fazla durulmayacaktır.⁴³

³⁷ Muhammed Gazalî, *Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevî Sünnet*, Trc. Ali Özek, İslami Araştırmalar, İstanbul 1992, s. 28-29.

³⁸ Bkz. Ünal, *İmam Ebu Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 83-88.

³⁹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim (ö. 256/870), *el-Câmiu’s-Sahîh*, Dâru Tavkı’n-Necât, (I-IX, I. Bsk.), Beyrut, 1422, Musakât, 4, H. No: 2356.

⁴⁰ Buhârî, Tefsir, 25/2, H. No: 4761.

⁴¹ 3/Âl-i İmrân, 77.

⁴² Buhârî, Musakât, 4, H. No: 2356.

⁴³ Hadislerdeki “Merfû’ mânânın tesebbütü (Mânânın Resûlullah’a aidiyeti)” konusunda âyetlerden faydalandığını gösteren bu tür örnekler “Buhârî’nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması” ismiyle, eş zamanlı olarak kaleme alınmıştır. Bu sebeple “Merfû’ mânânın tesebbütü” söz konusu makalemizde de vurgulanmıştır.

“Hadislerin Anlaşılmasında Âyetlerin Rolü” adlı bu çalışmamız, bir sıhhat araştırması olmayıp hadis metinlerini doğru anlama ve yorumlamada Kur’an’dan faydalanmanın gerekliliğini vurgulamayı amaçlamaktadır. Zira anlama ve yorumlamaya konu olan bir merfû’ hadis metnindeki nebevî maksat, kendisiyle anlam bakımından irtibatlı olan bir âyetle ilişkilendirilerek onun istikametinde anlaşılabilir. Nitekim bunun örnekleri klasik hadis kaynaklarımızda mevcuttur. Eldeki veriler bu bağlamda incelendiğinde, mevcut malzemeyi iki grupta toplamanın mümkün olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, hadisten sonra “Bu (hadisin anlamı), Allah Teâlâ’nın şu kelimidir.” mealindeki ibarelerin bulunduğu rivayetlerdir. Nitekim birçok hadis metninden sonra فَذَلِكَ قَوْلُهُ / *fe-zâlike kavluhu* “Bu, Allah’ın şu sözüdür.” ve فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى / *fe-zâlike kavluhu Teâlâ* “Bu, Allah Teâlâ’nın şu sözüdür.” gibi ibareler yer almaktadır. Bu tür ifade kalıplarıyla, hadisin anlamı bir bütün olarak ilgili âyetle şerh edilmiş olmaktadır. Bu tarz ibarelerin geçtiği hadis metinleri, çalışmanın amacına ve meramı anlatmaya uygun olduğundan üzerinde daha fazla durulacak ve yeterince örnek zikredilecektir.

Anlama ve yorumlamaya konu olan bir hadis metninin, kendisiyle anlam bakımından irtibatlı olan bir âyetle ilişkilendirildiği ikinci grup ise hadisin akabinde bazen Hz. Peygamber bazen de râviler tarafından okunan âyetlerdir. Kanaatimizce, bu örneklerde önemli olan âyetin kim tarafından okunduğu değil, hadis ile akabinde okunan âyet arasında kurulan anlam bağıdır. Çünkü metnin bir âyetle irtibatlandırılması, doğru anlam ve yorumun tespitinde ilgili âyetin delâletinden faydalanmayı gerekli kılmaktadır. Buna dair örnekler de ileride zikredilecektir.

Hadislerin doğru anlaşılmasında ve yorumlanmasında Kur’an’dan iki cihetle istifade etmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, hadis metnindeki garîb bir kelimenin anlamını Kur’an vasıtasıyla tespit etmek. İkincisi ise aynı zamanda bu çalışmanın esasını oluşturan, bir bütün halinde hadisin anlamını, bir âyetle irtibatlandırarak açıklamaktır. Bu, bir bütün halinde hadis metninin anlamının Allah Teâlâ’nın bir kelimeleri ilişkilendirilmesi şeklinde olabileceği gibi, hadislerden sonra okunan bir âyetle irtibatlandırılması tarzında da tezahür edebilmektedir.

1. Hadisin Anlamının Âyetle Açıklanması

Yukarıda da örnek olarak verdiğimiz gibi özel ifade kalıplarıyla işaret edilen durumda hadis metinlerinden sonra bazen Hz. Peygamber, bazen de hadisi nakleden râvi hadisin anlamını فَذَلِكَ قَوْلُهُ / *fe-zâlike kavluhu* “Bu, Allah’ın şu sözüdür.” فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى / *fe-zâlike kavluhu Teâlâ* “Bu, Allah Teâlâ’nın şu sözüdür.” فَإِنْ لَمْ تُصَدِّقُونِي فَأَقْرَءُوا / *fe-in lem tusaddikûnî fe’kraû* “Eğer bana inanmazsanız şu âyeti okuyun.” بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ كِتَابُ اللَّهِ / *beynî ve beynekum kitâbullahi* “Benimle sizin aranızda Allah’ın kitabı vardır.” gibi ibareler kullanarak ilgili âyetlerle ilişkilendirmektedirler. Bu tarz bir üslupla nakledilen hadis metni aynı zamanda ilgili âyetle açıklanmış olmaktadır.

Bu tür ifadeler, bir bütün halinde hadisin anlamının, bir âyetle irtibatlandırılarak açıklandığını ve o çerçevesinde anlaşılması gerektiğini göstermesi bakımından son derece mühimdir. Bundan dolayı hadisin, kaynağına ait olarak sahih anlamının tespiti ve bu çerçevede yorumlanması ilmî bir zorunluluktur. Bu tür ifadelerin, daha önce bahsi geçen ve hadislerden sonra âyet okunduğunu belirten rivayetlerden ayrı olarak ele alınmasının sebebi, burada hadisin anlamının doğrudan âyete referansla açıklanmasıdır. Örneğin Hz. Peygamber, bir Müslümanın kabirde sorguya çekildiğinde Allah’tan başka hiçbir ilah olmadığına ve Muhammed’in (s.a.v.) Allah’ın rasûlü olduğuna şehadet edeceğini haber vermiştir. Akabinde ise فَذَلِكَ قَوْلُهُ / *fe-zâlike kavluhu* “Bu, Allah’ın şu kavidir.” diyerek Allah’ın iman edenlere her iki dünyada da sabit bir kelamla sebât ihsan edeceğini bildiren âyeti⁴⁴ zikretmiştir.⁴⁵

⁴⁴ 14/İbrahim, 27.

⁴⁵ Buhârî, Tefsîr, 14, 2, H. No: 4699; Cenaiz, 86, H. No: 1369; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), es-Sünen, Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye (I-VII, thk. Şu’ayb el-Arnaût, ve dğr.) Beyrut, 1430/2009, Sünnet, 27, H. No: 4750.

Hadisin tariklerinin farklılaşmasından kaynaklı olarak; kabirde sorguya çekilen Müslüman'a sorulan sorular ile bu sorulara verilen cevaplar değişiklik arz edebilmektedir. Nitekim onlardan birinde "Rabbim kim?" diye sorulunca, "Rabbim Allah, Peygamberim Muhammed'dir (s.a.v)." ⁴⁶ veya "Dinim Muhammed'in (s.a.v) dinidir." şeklinde cevap verecektir. ⁴⁷ Bir başka vecihte ise, "Rabbim kimdir? Peygamberin kimdir? Dinin nedir?" gibi ⁴⁸ ifadeler yer almaktadır.

H. Peygamber, bir Müslümanın kabirdeki sorguda, kendisine yöneltilen soruya vereceği cevabın kelime-i şehadet olduğunu (veya farklı tariklerde farklı sorulara cevap verdiğini) belirttikten sonra, "Bu, Allah'ın şu kavlidir." diyerek kendi söylediği bu sözü âyetle açıklama cihetine gitmiştir. Söz konusu âyetle Allah'ın iman edenlere iki dünyada da sabit ve sağlam bir sözle sebât vereceği vaat edilmektedir. Bu durumda hadiste ifade edilen kelime-i şehadet veya muhtelif sorulara verilecek doğru cevaplar, âyetteki sabit ve sağlam sözle açıklanmış olmaktadır. Nitekim İmam Mâtürîdî ilgili âyetin tefsirinde sabit ve sağlam sözden kastın farklı anlamlara gelme ihtimalinden bahsetmektedir. Sabit/sağlam sözden kastın Kur'an olduğunu söyleyenler olduğu gibi tevhit ve iman olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Bu durumda müminler imanı kendi ihtiyarlarıyla seçtikleri için Allah dünyada onları iman üzere, ahirette ise Münker ve Nekîr meleklerinin sorularına cevap vermede sabit ve sağlam tutarak doğru cevap vermelerini mümkün kılar. ⁴⁹ Hassaten dikkat çekmek istediğimiz bir ayrıntı olarak, bu ve sonra serdedeceğimiz örneklerde görüleceği gibi üzerinde olduğumuz; hadislerin anlaşılmasında âyetlerin kullanılması yönteminin bizzat mübellîğ ve mübeyyin olan Allah Rasûlü'nce tatbik edilmiş olmasıdır. ⁵⁰ Konuyla ilgili hadis kaynaklarında tespit edilen diğer örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

H. Peygamber, Ebû Zerr'e güneşin battığında nereye gittiğini sorduğunda o, en iyi Allah ve Rasûlü'nün bileceğini söylemiş, Nebi (s.a.v) de "Güneş gider ve tâ ki arşın altında secde eder." buyurmuştur. Akabinde *فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى* / *fe-zâlike kavluhu Teâlâ* "Bu, Allah Teâlâ'nın şu kavlidir." diyerek güneşin kendi yörüngesinde (karargâhında) akıp gittiğini bildiren âyete ⁵¹ işaret etmiştir. ⁵²

Mezkûr âyetle yer alan *لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا* / *li-müstekarrin lehâ* ifadesindeki *müstekarr* kelimesinin mimli mastar, ism-i zaman veya ism-i mekân olarak kullanılması, ayrıca *lam* harfinin bazı farklı mânâlara gelmesi, âyetin birkaç şekilde yorumlanmasını mümkün kılmaktadır. Bunlardan **birincisine** göre güneş "kendisi için takdir edilmiş" istikrar sebebiyle "tesadüfi değil düzenli bir kanun çerçevesinde" akıp gitmektedir. **İkincisine** göre "istikrar için hareket etmektedir" ki bunu "kendi âleminde bir karar ve ölçü oluşturmak" maksadıyla yapar. **Üçüncüsüne** göre, *müstekarr* sözcüğü "ism-i zaman" olarak kabul edildiğinde, "istikrar zamanı için" duracağı ana kadar akıp gitmektedir. **Dördüncüsünde** ise "ism-i mekân" olarak kabul edildiğinde "kendi ekseninde" dönmesini ifade etmektedir. Birinci *lam* harfi, *ilâ* mânâsında olursa, bu durumda güneşin bir başka merkeze doğru harekete geçtiği anlaşılmaktadır. ⁵³

Bu âyete göre güneş kendi hedefine doğru gitmektedir. Ancak hedefin ne olduğu tartışmalıdır.

⁴⁶ Müslim, Cennet, 73, H. No: 2871; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/887), **es-Sünen**, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, (I-V, thk. Şu'ayb el-Arnaût, ve dğr., I. Bsk.), Beyrut, 1430/2009, Züh'd, 32, H. No: 4269.

⁴⁷ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), **Sünenü'n-Nesâî**, Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, (I-IX,) Haleb, 1414/1994, Cenâiz, 114, H. No: 2057.

⁴⁸ Konuyla ilgili oldukça geniş bir anlatım bulunmaktadır. Bkz. Ebû Dâvûd, Sünnet, 27, H. No: 4753.

⁴⁹ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî (ö. 333/944) **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, (Ed. Bekir Topaloğlu), Dâru'l-Mîzân, İstanbul, 2006, VII, 495.

⁵⁰ Hadislerin anlam tahdidinin ve tesbitinin âyetlerle yapılmasında ilk işaretini H. Peygamber'in verdiği yönetime, "usulünü, bizzat Rasûlullah'ın koyduğu bir yöntemdir" desek yanlış olmayacaktır. Aynı nebevî usulü, sahâbenin de takip ettiği müşâhede edilmektedir.

⁵¹ 36/Yâsîn, 38

⁵² Buhârî, Tefsir, 36, 1, H. No: 4802; Buhârî, Bedü'l-Halk, 4, H. No: 3199.

⁵³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Umur Matbaası, İstanbul, ts, VI, 416-417.

Bu konuda muhtelif görüşler olmakla birlikte, hadisle bağlantılı olan bir yoruma göre ilgili hedef, rivayetlerde belirtildiği şekliyle, güneşin battıktan sonra gökyüzünün yedinci katına yükseltilmesi, arşın altında Allah'a secde etmesi ve tekrar doğması için kendine izin verilmesidir.⁵⁴

Rasûlullah (s.a.v) bir başka hadiste, Hz. Mûsâ'dan bahsederken onun çok hayâlî olduğunu, bundan dolayı çok iyi örtündüğünü ve vücudundan hiçbir yerin görünmediğini haber vermiştir. İsrâiloğulları'ndan ona eziyet edenler ise Mûsâ'nın (a.s.), ya vücudundaki bir alacalıktan ya da kasık fıtığından dolayı böyle giyindiğini söylemişler, Allah da Hz. Mûsâ'nın bunlardan berî olduğunu göstermek istemiştir. Mûsâ (a.s.), bir gün yalnızken yıkanmak için soyunup elbisesini taşın üzerine koymuştur. Yıkandıktan sonra elbisesini almak için vardığında, taş elbiselerle birlikte yuvarlanıp gitmiş, Mûsâ (a.s.) asasını alıp taşa doğru yürümüş: "Ey taş elbisemi ver." diyerek arkasından koşmaya başlamıştır. Nihayet bu şekilde İsrâiloğulları'nın yanına varmış, onlar da Mûsâ'yı (a.s.) Allah'ın yarattığı en güzel şekilde görmüşlerdir. Bununla Allah, Mûsâ'nın (a.s.) söylenenlerden berî olduğunu göstermiştir.

Hz. Peygamber, Mûsâ (a.s.) ile ilgili bu kıssayı anlattıktan sonra, *فَذَلِكَ قَوْلُهُ / fe-zâlike kavluhu* "Bu, Allah'ın şu kavidir." diyerek iman edenlerin, Mûsâ'yı (a.s.) incitenler gibi olmaması gerektiğini, nitekim Allah'ın Mûsâ'yı (a.s.) İsrâiloğulları'nın söylediklerinden temize çıkardığını ve onun Allah katında itibar sahibi olduğunu bildiren⁵⁵ âyeti okumuştur.⁵⁶ Buhârî'de geçen başka bir varyantta yaşanan bu olayların öncesiyle ilişkili olarak İsrâiloğulları'nın çıplak yıkandığı ve birbirlerine baktıkları; Mûsâ'nın (a.s.) ise yalnız başına yıkandığı ifade edilmektedir.⁵⁷

Mûsâ (a.s.) kıssasında görüldüğü üzere, İsrâiloğulları kendi peygamberlerinde, fiziken bulunmayan noksanlığı ona isnat ederek hakkında su-i zanda bulunmuşlardır. Bu cihetle kendi peygamberlerine hem eza etmişler hem de iftira atmışlardır. Bunun akabinde Allah Teâlâ Mûsâ'yı (a.s.) tezkiye etmiştir. Hz. Peygamber, anlattığı bu kıssadan sonra okuduğu âyetle iman edenlerin Mûsâ'yı (a.s.) incitenler gibi olmamasını öğütlemiş ve nihayetinde Allah'ın onu temize çıkardığını vurgulanmıştır. Böylece Müslümanların kendi peygamberleri hakkında eza verecek davranışlardan ve sözlerden uzak durmaları, su-i zandan kaçınmaları, olmayan kusur ve ayıpları ona isnat etmemeleri gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim âyetin nüzul sebebinin, Hz. Peygamber'in Zeyneb bnt. Cahş ile evlenmesi üzerine yaşanan olaylar veya ifk hadisesi olduğu belirtilmektedir.⁵⁸

Ahiret hayatında gerçekleşecek bir olayı Rasûlullah (s.a.v) şöyle anlatmaktadır. Nûh (a.s.)'a tebliğ vazifesini yerine getirip getirmediği sorulacak, o da tebliğ ettiğini bildirecektir. Ancak aynı konu Nuh'un ümmetine sorulunca onlar kendilerine bir uyarıcının gelmediğini söyleyeceklerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Nuh'a kendisine kimin şahitlik edeceğini soracak, o da: Muhammed ve ümmeti, diyecektir. Sonra ümmet-i Muhammed Nuh'un tebliğ ettiğine, Rasûl de size (ümmetine) şahitlik edecektir. Hz. Peygamber bu olayı anlattıktan sonra *فَذَلِكَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ / fe-zâlike kavluhu celle zikruhu* "Bu, zikri ulu olan Allah'ın şu sözüdür." buyurmuş ve Ümmet-i Muhammed'in, insanlara şahitler olmaları ve Peygamberin de onlara şahit olması için orta bir ümmet kıldığını bildiren âyeti⁵⁹ zikretmiştir.⁶⁰

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, XII, 82.

⁵⁵ 33/Ahzâb, 69.

⁵⁶ Buhârî, *Ehâdisu'l-Enbiyâ*, 28, H. No: 3404; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, (I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I. Bsk.), Beyrut, 1996, Tefsîru'l-Kur'ân, 33, H. No: 3221. Rivâyetin daha muhtasar bir tariki için bkz. Buhârî, Tefsir, 33, 11, H. No: 4799.

⁵⁷ Buhârî, *Gusûl*, 20, H. No: 278. Mâtürîdî'nin bu olayla alakalı görüşleri için bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, XI, 391-392. İlgili rivayet hakkında bir değerlendirme için bkz. Fatih Muhammed Yüksel, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Bağlamında Mâtürîdî'de Hadis Yorumu (Kelâmî Hadisler Örneği)*, Elazığ, 2019, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 46-47.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 341.

⁵⁹ 2/Bakara, 143.

⁶⁰ Buhârî, Tefsir, 2/13, H. No: 4487; Buhârî, *Ehâdisu'l-Enbiyâ*, 3, H. No: 3339; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 2, H. No: 29.

H. Peygamber, ahirette Nuh'un kavminin onun tebliğ vazifesini yerine getirmediğini söyleyeceklerini, bunun üzerine kendi ümmetinin Nuh'a, kendisinin de ümmetine şahitlik edeceğini haber vermiştir. Kendi sözünü ise akabinde okuduğu âyetle açıklamıştır. Nitekim İbn Battâl, hadiste âyeti okuyan Hz. Peygamber olduğunu sarahaten ifade etmiştir.⁶¹ Âyetteki *vasat* kelimesine, Buhârî tarafından *âdil* anlamı verilmiştir.⁶² Zira *insanlara şahitler olasınız* ibaresi bunu desteklemektedir. Âdil, "Şahitlik yapma hakkına sahip ve şahitliği kabul edilen" demektir. Bu aynı zamanda Ümmet-i Muhammed'in icmanın hüccet olmasına delildir. Çünkü Allah bu âyette ümmeti âdil sıfatıyla nitelemiş ve şahitliği kabul edilenler zümresinden saymıştır.⁶³

H. Âişe vakfeyle ilgili şöyle bir bilgi nakletmektedir. Cahiliye döneminde Kureyş ve kendi dinlerine tabi olanlar -ki bunlara hums denilirdi- Müzdelife'de, sair Araplar ise Arafat'ta vakfe yaparlardı. İslam'la birlikte Allah Teâlâ, H. Nebi'ye Arafat'a gitmesini, vakfeyi orada yapmasını ve dönmesini emretti. H. Âişe vakfeye dair bu bilgiyi aktardıktan sonra *فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى* / *fe-zâlike kavluhu Teâlâ* "Bu, Allah Teâlâ'nın şu sözüdür." demiş ve "Sonra, insanların döndüğü yerden siz de dönün."⁶⁴ âyetini okumuştur.⁶⁵

H. Âişe vakfe hakkında hem cahiliye dönemindeki müşriklerin tatbikatını hem de İslam'la birlikte değişen uygulamayı anlattıktan sonra kendi naklini, zikrettiği âyetle şerh etmiştir. Çünkü okuduğu âyet anlattıklarını açıklamaktadır. Vakfe İslam'ın beş esasanın biri olan hac ibadetini ifa eden kişinin, belli bir zaman belli yerlerde bir müddet durmasıdır. Hacda biri Arafat'ta diğeri Müzdelife'de olan toplam iki vakfe bulunmaktadır. Mezkûr iki vakfe cahiliye dönemi Araplarında da mevcuttu. Kureyş ve kendilerine tabi olan Kinâne ve Huzaa kabileleri ayrıcalıklarını ve sosyal statülerini göstermek⁶⁶ için kendilerinin Allah'ın dostu ve haremî hizmetçileri olduklarını söyleyerek Arafat'a çıkmadan sadece Müzdelife'de dururlardı. Sair insanlardan üstün olmayı istediklerinden vakfedeki eşitliğe razı olmazlardı.⁶⁷

Mûsâ (a.s) ile Hızır'ın (a.s.) buluşmalarının anlatıldığı uzunca bir hadiste, Sa'îd b. Cubeyr, İbn Abbâs'a gelerek Kûfe'de halka vaaz ve hikâye anlatan Nevf (el-Bikâlî) adında birinin Hızır'ın arkadaşı Mûsâ'nın, İsrâiloğulları'na Peygamber olarak gönderilen Mûsâ (a.s.) olmadığını iddia ediyor, demiştir. Bunun üzerine İbn Abbâs, Ubeyy b. Ka'b tarihiyle Rasûlullah'tan (s.a.v) şunu rivayet etmiştir. Bir gün Mûsâ (a.s), kendi kavmine vaaz etmiş, bunun tesiriyle insanların kalpleri ürpermiş gözleri yaşarmıştır. Mûsâ (a.s) eski haline dönünce, bir şahıs gelerek yeryüzünde ondan daha âlim birinin olup olmadığını sormuş, o da bulunmadığını söylemiştir. Mûsâ (a.s), âlimliği Allah'a nispet etmediği için Allah onu azarlamış ve kendinden daha âlim birinin olduğunu bildirmiştir. Mûsâ (a.s), bu kulun nerede olduğunu sorunca Allah Teâlâ, iki denizin birleştiği yerde bulunduğunu haber vermiştir. Mûsâ (a.s), onu tanımak için bir alamet isteyince Allah, balığın kendinden ayrıldığı yeri işaret ederek kendisine ruh üfürülecek ölü bir balık almasını emretmiştir. Bunun üzerine Mûsâ (a.s.) bir balık almış, zembilin içine koymuş ve yanındaki gence "Seni sadece bu balığın senden ayrılacağı yeri bana bildirirsen sorumlu tutuyorum." demiştir. O genç de: "Beni fazla bir şeyle sorumlu tutmadın.", şeklinde karşılık vermiştir. H. Peygamber bundan sonra *فَذَلِكَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ* / *fe-zâlike kavluhu celle zikruhu* "Bu, zikri ulu olan Allah Teâlâ'nın şu sözüdür." buyurarak, Mûsâ'nın (a.s.) yanındaki gence iki denizin birleştiği yere varıncaya

⁶¹ İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetu'r-Rüşd, (I-X, II. Bsk.), Riyad, 1423/2003, X/379.

⁶² Buhârî, Tefsîr, 2/13, H. No: 4487.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, I, 260.

⁶⁴ 2/Bakara, 199.

⁶⁵ Buhârî, Tefsîr, 2/35, H. No: 4520; Müslim, Hac, 151, H. No: 1219; Ebû Dâvûd, Menâsik, 57, H. No: 1910.

⁶⁶ Menderes Gürkan, "Vakfe", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XLII, s. 463.

⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 57.

kadar durmayacağını söylediği âyeti⁶⁸ okumuştur.⁶⁹

Hızır'ın arkadaşı Mûsâ'nın (a.s), İsrâiloğulları'na peygamber olarak gönderilen Hz. Mûsâ olduğu hususu hadiste *ve İZْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَاهُ* / *iz kâle Mûsâ li-fetâhu* "Mûsâ (a.s), yanındaki gence dediğinde" âyetiyle vurgulanmıştır. Rivayette Mûsâ (a.s.) ile yanındaki genç arasında geçen diyalog, aynı zamanda âyetle mevcut olup içerikleri de birbiriyle örtüşmektedir.

Hızır. Âişe, bir kadının kocasının kendine kötü davranması veya yüz çevirmesinden korkmasıyla ilgili âyet⁷⁰ hakkında şöyle demiştir: Âyetle sözü edilen, kendisiyle konuşmayı ve beraber olmayı istemeyen hatta boşamayı ve bir başka kadınla evlenmeyi arzulayan birinin hanımıdır. Nitekim kadın kocasına, kendini boşamayarak nikâhında tutmasını, hatta başka biriyle evlenebileceğini, vereceği nafaka ve nöbet taksiminden muaf olduğunu ve hakkını helal ettiğini söyler. Hızır. Âişe âyet hakkında bu yorumu yaptıktan sonra *فَذَكَ قَوْلُهُ تَعَالَىٰ / fe-zâlike kavluhu Teâlâ* "Bu, Allah Teâlâ'nın şu kavlidir." diyerek aynı âyetin devamındaki, karı ile kocanın aralarını sulhla düzeltmekte ikisine de günah olmadığını zira sulhun daha hayırlı olduğunu bildiren⁷¹ kısmı okumuştur.⁷²

Nisa sûresi yüz yirmi sekizinci âyetin baş tarafında belirtilen, kocasının kendine kötü davranmasından veya yüz çevirmesinden korkan bir kadın hakkındaki tefsirini "Bu, Allah Teâlâ'nın şu kavlidir." diyerek aynı âyetin sonundaki *فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ* / *felâ cunâha aleyhima en-yuslihâ beynehumâ sulhan ve's-sulhu hayrun* "Aralarında sulha varmalarında bir sakınca/günah yoktur. Sulha daha hayırlıdır." ibaresiyle açıklamıştır. Böylece Hızır. Âişe'nin, âyet hakkında yaptığı yorumunu, aynı âyetin devamıyla izah etme cihetine gittiği görülmektedir.

Kufe'nin Kinde mevkiinde hadis rivayet eden bir şahıs, Duhân sûresinde zikredilen dumanın kıyamet gününde geleceğini, münafıkların kulaklarını sağır, gözlerini kör edeceğini, müminleri ise sadece nezle yapacağını söylemiştir. Bunu duyan Mesrûk, korkarak İbn Mes'ûd'un yanına gelmiş ve duyduklarını ona anlatmıştır. İbn Mes'ûd öfkelenerek sadece bilen kişilerin konuşması, bilmeyenlerin ise "Allah en iyi bilendir." demeleri gerektiğini ifade etmiş, ardından şu olayı nakletmiştir. Kureyşliler, İslam'ı kabulde geri kalmışlardı. Bunun üzerine Nebi (s.a.v), Yusuf'un kavmine verdiği yedi yıllık kıtlığı Kureyş'e de vererek kendine yardım etmesini Allah'tan niyaz etmişti. Binaenaleyh Kureyş kıtlığa maruz kalmış, içlerinden bazıları helak olmuş, bazıları leş ve kemikleri yemek zorunda kalmıştı. Aç olan kişi yerle gök arasını duman gibi görüyordu. Yaşananlardan sonra Ebû Süfyân'ın, kıtlığın kaldırılması için Hızır. Peygamber'den dua etmesini istemesi üzerine, O dua etmiş ve kıtlık sona ermişti.

İbn Mes'ûd'un bu olayı anlatmasının sebebi âyetteki duhânı kıyamet alameti olarak değil, bilakis Kureyş'in yaşadığı kıtlık yıllarında aklıktan dolayı yerle gök arasını duman gibi görmeleri şeklinde yorumlamasıdır. Yani ona göre âyet gelecekle ilgili bir olayı değil geçmişte yaşanan bir durumu anlatmaktadır. Çünkü bundan sonra Duhân sûresi on ila on beşinci âyetleri okumuş ve ahiret azabının bir kere geldikten sonra kaldırılmayacağını, onların ise tekrar küfürlerine döndüklerini söylemiştir. Bu düşüncesini ise *فَذَكَ قَوْلُهُ تَعَالَىٰ / fe-zâlike kavluhu Teâlâ* "Bu, Allah Teâlâ'nın şu kavlidir." diyerek "Çok büyük bir şiddetle kendilerini yakalayacağımız gün, muhakkak biz (onlardan) intikam alıcılarız"⁷³ âyetini okuyarak açıklamıştır. Ona göre âyetteki intikam gününden kasıt Bedir Savaşıdır.⁷⁴ Mâtürîdî'ye göre de âyetle sözü edilen duman mecâzi anlamda olup açlığın ve kıtlığın şiddetini ifade

⁶⁸ 18/Kehf, 60.

⁶⁹ Buhârî, Tefsir, 18/3, H. No: 4726.

⁷⁰ 4/Nisa, 128.

⁷¹ 4/Nisa, 128.

⁷² Buhârî, Nikâh, 95, H. No: 5206.

⁷³ 44/Duhân, 16.

⁷⁴ Buhârî, Tefsir, 30/1, H. No: 4774. Ayrıca bkz. Buhârî, Tefsir, 44/3, H. No: 4822; İstiskâ, 13, H. No: 1020.

etmek için kullanılmıştır.⁷⁵ Nitekim Araplar genele yayılan kötü durumları duhân/duman ile ifade ederler. Bu anlamda “Aramızda tozu dumana katan bir olay gerçekleşti.” dediklerinde meydana gelen hâdisenin büyüklüğüne işaret ederler. Bunun sebebi de insanın korkusu veya zayıflığı ağır bastığında gözünün ferinin gitmesi ve etrafını sanki duman varmış gibi bulanık görmesidir.⁷⁶

Rûm sûresi 1-5. âyetleri hakkında İbn Abbâs şöyle demiştir. Müşrikler, İranlıların da puta tapmalarından dolayı onların Rumları yenmesini, Müslümanlar ise Ehl-i Kitab olmaları hasebiyle onların İranlılara galip gelmesini isterlerdi. Müşrikler bunu Hz. Ebû Bekir’e anlattılar. O da Rasûlullah’a (s.a.v) bildirdi. Hz. Peygamber, Rumların yeneceğini haber verince Hz. Ebû Bekir durumu müşriklere anlattı. Bunu duyan müşrikler, Hz. Ebû Bekir’e aralarında bir zaman dilimi tayin etmesini, eğer bu iddiada kendileri galip gelirse şunlar şunlar kendilerinin, eğer Müslümanlar kazanırsa onların olacağını söyleyerek bahse girdiler. Hz. Ebû Bekir beş yıllık bir süre belirledi. Ancak bu zaman zarfında Rumlar kazanamadılar. Durumu Rasûlullah’a (s.a.v.) anlattıklarında, O, mühleti on yıla kadar uzatmaları halinde kazanacaklarını söyledi. Ebû Sa’îd hadisteki بضع / *bud*’ kelimesinin “ona kadar olan sayıları” kapsadığını söylemiştir. İbn Abbâs, ondan sonra Rumların galip geldiğini söylemiş ve فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى / *fe-zâlike kavluhu Teâlâ* “Bu, Allah Teâlâ’nın şu kavidir.” diyerek Rum sûresi 1-5 âyetlerle irtibatlandırmıştır. Süfyân ise Rumların, İranlıları Bedir günü yendiklerini rivayet etmiştir.⁷⁷

Mâtürîdî âyetle ifade edilen müminlerin sevinme sebebinin, Rumların Farslara karşı mücerret galibiyetlerinden değil, onların Allah’ın kitabına müntesip kimseler olması hasebiyle Müslümanlarla bu noktada müşterek olmalarından kaynaklandığını söylemiştir.⁷⁸ Müminlerin sevinme sebebinin, Rumların İranlıları yendiği aynı günde Müslümanların Bedir zaferini kazanmaları olarak yorumlamak da mümkündür.⁷⁹

Zir b. Hubeyş, Safvân b. Assâl’a ilim öğrenmek maksadıyla gittiğinde, Safvân ona ilim öğrenmek isteyen kişinin fazileti, mest üzerine mesh ve sevgi hakkında hadis tahdis etmiştir. Sonra Allah’ın batıda kullarının tevbe etmeleri için genişliği yetmiş senelik yol olan bir kapı yarattığını, güneş batıdan doğuncaya dek kapatılmayacağını söylemiş ve فَذَلِكَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ / *fe-zâlike kavluhu celle zikruhu* “Bu, zikri ulu Allah’ın şu kavidir.” diyerek “Daha önceden iman etmemiş hiçbir kimseye imanının bir yarar sağlamayacağı zamandır.”⁸⁰ âyetini okumuştur.⁸¹ Benzer bir hadisi Ebû Hureyra da rivayet etmiştir. Bu varyantta da güneş batıdan doğmadığı sürece kıyametin kopmayacağı, yeryüzünde bulunan insanların onu gördüklerinde iman edecekleri, zikredilen haberdeki söz konusu günün bu âyetle bildirilen gün olduğu belirtilmiş ve akabinde aynı âyet okunmuştur.⁸²

Bu rivayette güneşin batıdan doğması ile herkesin iman edeceği ancak bunun daha önce inanmayan kişilere bir fayda sağlamayacağı, zikredilen âyetle açıklanmıştır. Âyetin öncesinde meleklerin, Allah’ın ya da bazı mucizelerin gelmesini bekleyen inkârcılardan bahsedilmektedir. Bu mucizeler geldiği zaman iman etmenin onlara fayda sağlamayacağı gibi güneşin batıdan doğması sebebiyle gerçekleşecek imanları da geçersiz sayılacaktır. Ayrıca ilgili âyetle zikredilen bazı âyetler ifadesinin mazmununa, güneşin batıdan doğmasının da dâhil olduğu kimi şârihlerce dile getirilmiştir.⁸³

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, XII, 296.

⁷⁶ Râzi, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et Taberîstânî (ö. 606/1210), *Mefâtihu’l-Ğayb*, Dâru’l-Fikr, (I. Bsk.), Beyrut, 1401/1981, XXVII/243.

⁷⁷ Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 30, H. No: 3193-3194.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, XI, 151-152.

⁷⁹ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Dâru Hecer, (I-XXVI, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, I. Bsk), Kahire, 1422/2001, XVIII/447; Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 238.

⁸⁰ 6/En’âm, 158.

⁸¹ Tirmizî, *Deavât*, 98, H. No: 3536.

⁸² Buhârî, *Tefsîr*, 6/10, H. No: 4635.

⁸³ ‘Aynî, *‘Umdetu’l-Kârî*, XXIII/92.

Abdullah b. Abbâs, Hz. Peygamber'in diyeti on iki bin dirhem (gümüş) olarak belirlediğini söyledikten sonra *وَذَلِكَ قَوْلُهُ / ve-zâlike kavluhu* "Bu, Allah'ın şu kavlidir" diyerek "Allah ve Rasûlü'nün lütfundan onları zenginleştirdiği için intikam almaya kalktılar"⁸⁴ âyetini zikretmiş ve sözü edilenlerin diyet almakla zenginleştiklerini belirtmiştir.⁸⁵

İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in diyeti on iki bin dirhem yapmasıyla, bazı kişilerin zenginleştiklerini ve bundan dolayı intikam almaya kalkıştıklarını düşündüğü için bunu âyetle açıklamıştır. Çünkü âyetle onların intikam almaya kalkışmalarının sebebi olarak Allah ve Rasûlü'nün lütfuyla onları zenginleştirmesi gösterilmektedir.

Câbir b. Abdullah'ın naklettiğine göre Rasûlullah, cennet ehlinin nimet içindeyken kendilerine bir nur zuhur edeceğini, başlarını kaldırdıklarında Allah'ın onları gözetlediğini fark edeceklerini ve Allah'ın, cennet ehline "Selam sizin üzerinize olsun." diyeceğini haber vermiştir. Hz. Peygamber bundan sonra *وَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ / ve zâlike kavlullahi subhânehu* "Bu, şanı yüce Allah'ın şu kavlidir" diyerek *سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ / selâmun kavlen min rabbîn rahîm* "Rahim olan Rab'dan söz olarak kendilerine selam vardır."⁸⁶ âyetini okumuştur. Devamında ise: Allah Teâlâ onlara, onlar da Allah'a bakarlar. Allah kendilerinden perdeleninceye kadar, nimetlerden hiçbir şeye iltifat etmeden Allah'a bakmaya devam ederler. Nuru ve bereketi onların diyarlarında baki kalır, buyurmuştur.⁸⁷ Hz. Peygamber, Allah'ın cennet ehline görülmesini, onlarla konuşmasını ve onlara selam vermesini *سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ / selâmun kavlen min rabbîn rahîm* âyetiyle açıklamıştır.

Hz. Peygamber, cennet ehline bir münadinin gelerek onlara, ebediyen hastalığı olmayan bir sıhhat, ölümsüz bir hayat, ihtiyarlaması olmayan bir gençlik, dara düşülmeyecek bir bolluk olacağını haber vereceğini bildirmiştir. Akabinde *وَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ / fe-zâlike kavluhu azze ve celle* "Bu, aziz ve ulu olan Allah'ın şu kavlidir." diyerek *وَنُودُوا أَنْ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ / ve nûdû en tilkumu'l-cennetu ûristumûhâ bimâ kuntum ta'melûn* "Onlara, işte yaptıklarınızdan dolayı vâris kılındığınız cennet diye nida edilir."⁸⁸ âyetini okumuştur.⁸⁹ Münadinin cennet ehline duyuracağı nimetlerin neler olduğunu ifade eden hadisin anlamı, Hz. Peygamber tarafından okunan ilgili âyetle pekiştirilmiştir.

Rasûlullah (s.a.v), her bir kişinin biri cennette diğeri cehennemde olan iki menziline olduğunu, bir kişi ölüp cehenneme girdiğinde onun menziline cennet ehlinin vâris olacağını haber vermiştir. Sonra *وَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ / fe-zâlike kavluhu azze ve celle* "Bu, aziz ve ulu olan Allah'ın şu kavlidir." diyerek *وَالْوَارِثُونَ / ulâike humu'l-vârisûn* "İşte onlar vârislerin ta kendileridir." âyetini⁹⁰ zikretmiştir.⁹¹ Hadiste zikredilen cehenneme girecek herhangi birinin cennetteki menziline, cennet ehlinin birinin vâris olacağı, Hz. Peygamber tarafından okunan âyetle hem tekit edilmiş hem de açıklanmıştır.

Vahiy Hadisi olarak bilinen rivâyete göre, Allah bir konuda hükmettiğinde melekler, bu hükmü kabul ettiklerini göstermek için kanatlarını çırpırlar. Kalplerindeki korku izale edilince Rabbiniz ne söyledi derler. Buna karşılık onlar, hakkı söyledi diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. Bu sözü şeytanlar işitir. Bunu atılan ateşten kurtulanlar, kâhin ve sihirbazlara ulaştırırlar. Onlar da bir doğrunun üzerine yüz yalan katarlar. Gökten işitilen o kelime tasdik edilir.⁹² Hz. Peygamber, kaynaklarda vahiy hadisi olarak zikredilen sözünden sonra *وَذَلِكَ قَوْلُهُ / fe-zâlike kavluhu*

⁸⁴ 9/Tevbe, 74.

⁸⁵ İbn Mâce, Diyât, 6, H. No: 2632.

⁸⁶ 36/Yâsîn, 58.

⁸⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 13, H. No: 184.

⁸⁸ 7/A'râf, 43.

⁸⁹ Müslim, Cennet, 22, H. No: 2837; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 39/10, H. No: 3246.

⁹⁰ 23/Mü'minûn, 10.

⁹¹ İbn Mâce, Zühhd, 39, H. No: 4341.

⁹² İbn Mâce, Sünnet, 13, H. No: 194.

“Bu, Allah’ın şu sözüdür.” buyurmuş, sonra *حَتَّىٰ إِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ / hattâ izâ fuzziia an kulûbihim* “Kalplerinden korku giderilince” âyetini⁹³ okumuştur.⁹⁴

Ebû Talha, Uhud Savaşında etrafına baktığında herkesin kalkanını kafasına siper yaparak uyukladığını nakletmiştir. Bunun ise *ثُمَّ أُنْزِلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نُعَاسًا / sümme enzele aleykum min ba’di’l-gammi emeneten nu’âsen* “O kederin ardından üzerinize bir emniyet duygusu ve uyuklama hali indirdi.” âyetinde⁹⁵ tasvir edilen durum olduğunu söylemiştir.⁹⁶ Âyette ifade edilen uyuklama hali sadece müminler için olup münafıklar kalplerindeki korku yüzünden bu emniyet hissinden mahrum bırakılmışlardır.⁹⁷

Rasûlullah’tan (s.a.v) nakledildiğine göre O, her müminin birinden amelinin yükseldiği, diğerinden rızkının indiği iki kapısı bulunduğunu ve kişi öldüğü zaman bu iki kapının kendisi için ağlayacağını bildirmiştir. Devamında ise *فَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ / fe-zâlike kavluhu azze ve celle* “Bu, aziz ve ulu olan Allah’ın şu kavlidir.” buyurarak *فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ / femâ beket aleyhimu’s-semâu ve’l-ard* “Göküzü ve yeryüzü onlara ağlamadı” âyetini⁹⁸ okumuştur.⁹⁹

Hadiste zikredilen müminin amelinin yükseldiği kapıdan kastın yeryüzü, rızkının indiği kapıdan kastın ise sema olduğu söylenebilir. Bu durumda ölen mümin için bu kapıların yani yeryüzü ile semanın ağlamasından bahsedilmektedir. Yeryüzü ile semanın ağlamasının mümkün olup olmadığı konusunun, muhatabın zihninde bir soru oluşturmaması için Rasûlullah (s.a.v) bunu yukarıda okuduğu zikredilen âyetle açıklamıştır. Her ne kadar âyette semanın ve yerin Firavun ve tabileri için ağlamadığından bahsediliyor olsa da, bunlara ağlama fiilinin nispet edilmesi, künhüne vâkıf olunamasa dahi ağlamalarının mümkün olduğuna işaret etmektedir.

Nebi (s.a.v.)’den nakledildiği üzere Allah, bir kulunu sevdiğinde, Cebrail’e falan kişiyi sevdiğini haber vererek onun da sevmesini irade buyurduğunu, Cebrail’in bunu sema ehline söylediğini, sonra o kişinin sevgisinin insanların kalbine indirildiğini haber vermiştir. Akabinde *فَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ / fe-zâlike kavlullah* “Bu, Allah’ın şu kavlidir” buyurarak *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا / innellezîne âmenû ve amilu’s-sâlihâtî se-ye’alu lehumu’r-Rahmânu vudden* “İman edip salih amel işleyenler için Rahman kalplere bir sevgi yerleştirecektir.” âyetini¹⁰⁰ okumuştur. Devamında, Allah bir kulundan hoşlanmadığında ise Cebrail’e “Ben falana kızdım.” diye nida ettiğini, Cebrail’in bunu sema ehline bildirdiğini, neticede o kişiye karşı hissedilen buğzun insanların kalbine yerleştiğini haber vermiştir.¹⁰¹

Hadiste, Allah’ın sevdiği veya buğz ettiği kimselerin hallerini Cebrail vasıtasıyla önce sema ehline ardından insanlara bildirdiği, bundan dolayı insanlarda da aynı durumun tecelli ettiği belirtilmektedir. Hadisin anlamı, iman edip iyi amel işleyenlere Rahman’ın kalplerde bir sevgi yerleştireceğini ifade eden âyetle açıklanmıştır. Mâtürîdî’ye göre âyetin muhtemel anlamlarından biri de hadiste zikredilen bu mânâdır.¹⁰²

Kıyamet ahvaline dair Hz. Peygamber’den nakledilen bir rivayette, kalbinde zerre miktarı iman bulunan kişilerin cehennemden çıkarılacakları ifade edilmektedir. Bundan sonra râvi Ebû Sa’îd el-Hudrî *فَإِنْ لَمْ تُصَدِّقُونِي / fe-in lem tusaddikûnî* “Eğer bana inanmazsanız.” şunu okuyun diyerek “Allah zerre

⁹³ 34/Sebe, 23.

⁹⁴ Ebû Dâvûd, Kitabu’l-Hurûf, H. No: 3989.

⁹⁵ 3/Âl-i İmrân, 154.

⁹⁶ Tirmizî, Tefsiru’l-Kur’ân, 3, H. No: 3007.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, II, 452.

⁹⁸ 44/Duhân, 29.

⁹⁹ Tirmizî, Tefsiru’l-Kur’ân, 44, H. No: 3255.

¹⁰⁰ 19/Meryem, 96.

¹⁰¹ Tirmizî, Tefsiru’l-Kur’ân, 19, H. No: 3161.

¹⁰² Mâtürîdî, *Te’vîlât*, IX, 172.

kadar zulüm yapmaz, bir hasene bile olsa onun mükâfatını kat kat verir.”¹⁰³ âyetini zikretmiştir. ¹⁰⁴ Hadiste zikredilen cehennemden çıkarılma ile âyetle geçen Allah’ın “bir hasene bile olsa onun mükâfatını kat kat vermesi” arasında bir bağlantı kurulduğu söylenebilir.

Mervân, Fâtıma bnt. Kays’a boşanan kadının nafakasını sormuş o da kocası Ebû Hafsın kendisini boşadığını bunun üzerine Hz. Peygamber’in yanına varıp durumu anlatınca, hamile olmadığı takdirde kendisine nafaka tayin edilmeyeceği cevabını aldığını söylemiştir. Bunun üzerine Mervân, bu hadisi sadece bir kadından duyduk. Biz insanlar arasında yaygın olan sağlam görüşü esas alacağız demiş, Fâtıma bunu duyunca *يُنِي وَيُنِيكُمْ كِتَابُ اللَّهِ / beynî ve beynukum kitâbullahi* “Benimle sizin aranızda (hakem olarak) Allah’ın kitabı var.” diyerek “Onları iddetlerine dikkat ederek boşayın... Belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarır.”¹⁰⁵ âyetini okumuştur. Akabinde “Üç talaktan sonra hangi durum ortaya çıkabilir ki”¹⁰⁶ diyerek âyetle kastedilenin ric’î talakla boşanmış kadınlar olduğunu, dolayısıyla bâin talakla boşananların nafaka ve süknâ hakkının bulunmadığıyla ilgili naklettiği hadisi, okuduğu bu âyetle açıklamıştır.

2. Hadisten Sonra Âyet Okunması

Hadislerden sonra Hz. Peygamber veya sahâbe başta olmak üzere seneddeki bir râvi tarafından, metinle yakından ilgili olan bazı âyetlerin okunduğu müşahade edilmektedir. Mezûr âyetleri kimin okuduğu bazen sarîh bir şekilde ifade edilirken bazen açıkça belirtilmemektedir. Âyetleri okuyan açıkça belirtilmişse kendisine, hakkında açıklama bulunmayanlar ise en yakın şahsa veya zamire irca edilmiştir. Söz konusu durumda âyeti okuyanın kimliği hususunda bazı farklı yaklaşımlar olsa da, konumuz açısından aslolan bu âyetleri kimin okuduğu değil, nakledilen hadislerle, okunan âyet arasında bir anlam bağının kurulmasıdır. Çünkü okunan âyetle, hadisin anlamı pekiştirilmiş, izah edilmiş ve anlam alanı tespit edilmiş olmaktadır.

Bize göre garip bir yaklaşım olarak; hadisten sonra ilgili âyeti okuyan Hz. Peygamber olduğu halde bunu “Hadisin Kur’ân’a arzı” olarak ele alanlar olduğu gibi, ilgili hadisi âyetin tefsiri olarak değerlendirenler de bulunmaktadır.¹⁰⁷ Ancak galip kanaatin aksine biz, bu istidlâl veya istişhâd yönteminin, Kur’ân’a arz veya hadisin âyeti tefsir etmesinden ziyade, hadisin anlamını âyetle pekiştirmek ve hadisi âyetle şerh etmek olduğunu nazar-ı itibara sunmak istiyoruz. Nitekim örneklerde de görüleceği üzere bu durumda okunan âyetlerin ibareleri daha açıktır. Ashabın âyetlere daha aşına oldukları göz önüne alınırsa Hz. Peygamber’in muradını âyetin delâletiyle açıkladığı, muhtemel yanlış anlaşılmanın önüne geçmek istediği söylenebilir. Bu bağlamda, hadisten sonra Hz. Peygamber’in veya râvilerin okuduğu âyetleri farklı başlıklar altında inceleyeceğiz.

2.1. Hadisten Sonra Hz. Peygamber’in Âyet Okuması

Cerîr b. Abdullah’ın naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber, ayın on dördünde (bedr gecesi) aya baktıktan sonra, insanların dolunayı şu halde gördükleri gibi Allah’ı da göreceklerini bildirmiş ve onların, güç yetirmeleri halinde güneşin doğmasından ve batmasında önceki namazlara devam etmelerini istemiştir. Akabinde güneşin doğması ve batmasından evvel, Allah’ın hamd ile tesbih edilmesi¹⁰⁸ gerektiğini bildiren âyeti okumuştur.¹⁰⁹ Hz. Peygamber’in irad ettiği hadis ile sonrasında okuduğu âyetin metinlerindeki benzerlik dikkate alındığında, hadisin âyetle şerh edildiği söylenebilir.

¹⁰³ 4/Nisa, 40.

¹⁰⁴ Buhârî, Tevhîd, 24, H. No: 7439.

¹⁰⁵ 65/Talâk, 1.

¹⁰⁶ Ebû Dâvûd, Talâk, 39, H. No: 2290.

¹⁰⁷ Çakın, “Hadisin Kur’ân’a Arzı Meselesi”, s. 240-243.

¹⁰⁸ 50/Kâf, 39.

¹⁰⁹ Buhârî, Mevâkîtu’s-Salât, 16, H. No: 554.

H. Ali'nin naklettiğine göre o, Bakî'u'l-Ğarkad mezarlığında Rasûlullah ile birlikte bir cenazedeyken Hz. Peygamber, herkesin cennetteki veya cehennemdeki yerlerinin yazılmış olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine ashâb, bu durumda kendilerinin bu yazgıya dayanıp güvenmelerinin mümkün olup olmadığını sormuşlar, Rasûlullah (s.a.v) da, amel etmelerini zira her kim ne için yaratılmışsa, o amelin ona kolaylaştırılacağını bildirmiştir. Ardından, infak eden, sakınan ve o en güzeli de tasdik edenlerin, en kolay olana suhuletle iletileceğini, cimrilik eden, kendini Allah'tan müstağni gören ve o en güzeli yalanlayanların ise en zor olana iletileceğini¹¹⁰ bildiren âyetleri okumuştur.¹¹¹ Mezkûr rivayetteki "Amel edin, herkes ne için yaratılmışsa, kişiyi ona götüren amel de kolaylaştırılmıştır." ifadeleri âyetteki *فَسَيُسِّرُهُ لِّلْعُسْرَى* / *fe-se-nüyessiruhu li'l-usrâ* ve *فَسَيُسِّرُهُ لِّلْيُسْرَى* / *fe-se-nüyessiruhu li'l-yusrâ* ifadeleriyle ilişkilendirilerek açıklanmıştır.

İbn Abbâs'ın naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber, bir hutbe irâd ederek insanların Allah'ın huzurunda yalınayak, çıplak ve sünnetsiz olarak toplanacaklarını haber vermiş, akabinde de Allah'ın ilk yaratmaya nasıl başladıysa, üzerine hak bir vaat olarak, yine onu geri döndüreceğini ve gerçekte fâilini kendisi olduğunu bildiren¹¹² âyeti okumuştur.¹¹³ Kıyamet gününde Allah'ın huzurunda, insanların yalınayak, çıplak ve sünnetsiz olmalarının keyfiyeti Allah'ın ilk yaratmaya nasıl başladıysa onu geri döndüreceğini bildiren âyete atfen açıklanmıştır. Çünkü insanların annelerinden doğdukları ilk halde nasıl yadırganacak bir durum yoksa ve hayatın tabi şartları çerçevesinde cereyan ediyorsa, aynı şekilde insanların ahiret hayatında da ilk yaratıldıkları halde olacakları bildirilmektedir.

İnsan kıyamet gününde ne yanına bir şey alabilecek ne de ondan bir şey kaybolacaktır.¹¹⁴ İnsanların mahşerde bedenleri nasıl dirileceklerini konu edinen rivayet gökyüzünün kıyamette ilk yaratılışına döndürüleceğini ifade eden âyetle açıklanmıştır. Gökyüzüyle insan bedeni, her şeyin aslına rücu edeceği gerçeğinden hareketle aralarında bir bağlantı kurularak açıklanmıştır.

Rasûlullah (s.a.v), Allah'ın zalime belli bir süre mühlet vereceğini ancak onu yakaladığı zaman bir daha bırakmayacağını bildirmiş, ardından Allah'ın zalim olan memleketlerin halkını yakaladığında, O'nun yakalamasının işte böyle, çok elem verici ve şiddetli olduğunu ifade eden¹¹⁵ âyeti okumuştur.¹¹⁶ Allah zalime mühlet verir ancak onu ansızın yakaladığı zaman da yakalaması çok elem verici ve şiddetli olur. Zira hadiste Allah'ın zalimi yakalayacağı ifade edildikten sonra okunan âyette bu yakalamanın şiddetli ve acıklı olacağı bildirilmektedir. Bu durumda hadiste ifade edilen yakalamanın mahiyeti âyetle beyân edilmekte, şiddetli ve elem verici olarak şerh edilmektedir.

H. Peygamber, Allah'ın kendine mal verdiği halde zekât vermeyen kişinin sahip olduğu bu malın, kıyamet günü, iki dişli zehirli bir yılanı dönüşeceğini, sahibine dolanıp onu ısırarak "Ben senin malınım. Ben senin hazinenim." diyeceğini haber vermiştir. Akabinde, Allah Teâla'nın kendilerine lütfundan bahsettiği şeylerde cimrilik edenlerin yaptıkları işin kendileri için iyi değil bilakis kötü olduğunu ve cimrilik ettikleri malın kendi boyunlarına dolanacağını ifade eden¹¹⁷ âyeti okumuştur.¹¹⁸

Hadiste geçen, yılanın kişinin boynuna dolanması ifadesi âyetteki *سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخَلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* / *se-yutavvekkûne mâ bahilû bihi yevme'ş-kıyâmeti* "Cimrilik ettikleri malın kıyamet gününde kendi boyunlarına dolanacağını" anlatan kısım ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır.

¹¹⁰ 92/Leyl, 5-10

¹¹¹ Buhârî, Tefsîr, 92/3, H. No: 4945; Tefsîr, 92/5, H. No: 4947; Cenâiz, 82, H. No: 1362.

¹¹² 21/Enbiyâ, 104

¹¹³ Buhârî, Tefsîr, 5/14, H. No: 4625; Ehâdisu'l-Enbiyâ, 8, H. No: 3349.

¹¹⁴ Kirmânî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibu'd-Derârî*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, (I-XXV, II. Bsk.) Beyrut, 1401/1981, XIV/11.

¹¹⁵ 11/Hud, 102.

¹¹⁶ Buhârî, Tefsîr, 11/5, H. No: 4686.

¹¹⁷ 3/Âl-i İmrân, 180.

¹¹⁸ Buhârî, Tefsîr, 3/14, H. No: 4565; Zekât, 3, H. No: 1403.

Nebi (s.a.v), gerçek miskini, bir-iki hurma veya bir-iki lokmanın geri çevirdiği kişi değil bilakis insanlardan bir şey istemekten sakınan kimse olarak tarif etmiştir. Akabinde ise “Dilerseniz şu âyeti okuyunuz.” diyerek onların insanlardan ısrarla bir şey istemeyenler olduğunu ifade eden¹¹⁹ âyeti okumuştur.¹²⁰ Rivayetteki يَتَعَفَّفُ / *yeteaffefu* “İnsanlardan bir şey istemekten sakınmak” kelimesi, âyetteki لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا / *lâ yes’elûne ilhâfen* “Onlar insanlardan ısrarla bir şey istemezler” lafzıyla şerh edilmiştir.

Ebû Hureyra’dan nakledildiğine göre, Ehl-i Kitâb olanlar Tevrat’ı İbranice okuyup, Müslümanlara Arap dilinde açıklarlardı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v), Ehl-i Kitâb’ı tasdik etmediğiniz gibi tekzîb de etmeyin buyurmuş ve bizim sadece, Allah’a, bize indirilene, İbrâhim, İsmâil, İshâk, Ya’kûb ve torunlarına indirilenlere, Mûsâ’ya, İsa’ya ve bütün peygamberlere Rabb’leri tarafından verilenlere iman ettiğimizi ve onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmediğimizi ifade eden¹²¹ âyetteki gibi söylememizi istemiştir.¹²²

Hadiste ifade edilen Ehl-i Kitâb’ın ne tasdik ne de tekzîb edilmesi hususu devamında okunan âyetle açıklanmıştır. Onların tasdik veya tekzîb edilmemesi, hem doğru hem de yanlış olma ihtimali bulunan bilgilerle alakalıdır. Zira bunlar İslam’a muhalif bir haber zikrettikleri zaman yalanlanabilirler veya şeriata uygun bir söz söylediklerinde doğrulanabilirler.¹²³ Âyet ve hadiste ortaklaşa vurgulanan husus önceki peygamberlere indirilen kitapların aslına iman etmemiz gerektiği, bununla birlikte tarihi süreçte yaşanan tahriften dolayı Ehl-i Kitâb’ın söylediklerinin arasında bu bilgilerin de olması ihtimalinden dolayı ne müspet ne de menfi bir tavır takınılmamasıdır. Bu temkin sayesinde var olan aslın reddini ve tahrifin onayını yani hakkın reddini veya bâtılın ve kizbin (tahrifin) ikrar edilme ihtimalini engellemek için böyle bir tutum sergilendiği düşünülebilir.

Ebû Hureyra’dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber, kıyamet gününde iri ve şişman bir şahsın geleceğini ancak onun Allah katında sivrisineğin kanadı kadar değer taşımayacağını belirttikten sonra, Allah’ın kıyamet gününde onlara hiçbir değer vermeyeceğini ifade eden¹²⁴ âyeti okumalarını emretmiştir.¹²⁵

Âyete, “Biz onlar için tartı kurmayız.” anlamı da verilebilir ancak yukarıdaki hadisle uyumlu olması açısından “Değer vermeyiz” şeklindeki birinci meal daha isabetli gözükmektedir. Nitekim Buhârî şârihlerinden Kastallânî’nin “Biz onlara değer vermeyiz ve itibar etmeyiz.” şeklinde bir açıklama yapması tercihimizi desteklemektedir.¹²⁶ Nitekim hadiste iri cüsseli şişman birine Allah’ın bir değer vermeyeceğini anlatırken âyetteki فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا / *felâ nukîmu lehum yevme’l-kıyâmeti veznen* ifadesinden istifade edildiği görülmektedir. Âyetin bağlamı ile hadis birlikte değerlendirildiğinde kıyamet gününde asıl olanın fiziki büyüklük değil, bilakis iman ve buna bağlı yapılan ameller olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hadiste umum olarak zikredilen الرَّجُلُ الْعَظِيمُ السَّمِينُ / *er-raculu’l-azîmu’s-semîn* “iri-

¹¹⁹ 2/Bakara, 273.

¹²⁰ Buhârî, Tefsîr, 2/48, H. No: 4539.

¹²¹ 2/Bakara, 136.

¹²² Buhârî, Tefsîr, 2/11, H. No: 4485.

¹²³ İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebu’l-Fadl el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Dâru’l-Ma’rife, (I-XIII), Beyrut, ts, VIII/170.

¹²⁴ 18/Kehf, 105.

¹²⁵ Buhârî, Tefsîr, 18/6, H. No: 4729. Âyeti okuyan kişinin sahâbî râvi olma ihtimali bulunmakla birlikte hadisin devamı olup merfû’ olması da muhtemeldir. Bkz. ‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *‘Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, Dâru’l-Fikr, (I-XXV), yy., ts, XIX/49. Nitekim bazı Türkçe tercümelerde de âyeti okuyanın Ebu Hureyra olduğu belirtilmiştir. Bkz. Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Gaye Matbaacılık, Ankara, 1980, XI/132.

¹²⁶ Kastallânî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hatîb (ö. 923/1517), *İrşâdu’s-Sârî ilâ Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, el-Matbaatu’l-Kübrâ el-Emîriyye, (I-X, VI. Bsk.), Bulak, 1305, VII/231.

şişman kişi" ibaresinin âyetle tahsis edildiğini dolayısıyla buradaki şahsın inanmayanlardan olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

Rasûlullah (s.a.v), kıyamet gününde gerçekleşecek bir olayı şöyle tasvir etmiştir. Ölüm, kıyamet gününde alaca bir koç suretinde getirilecek, ardından bir münadi önce cennet ehline, sonra da cehennem ehline seslenerek bunu tanıyıp tanımadıklarını soracaktır. İki zümre de onu tanıdıklarını ve onun ölüm olduğunu söyledikten sonra, ölüm boğazlanacaktır. Akabinde münadi her iki gruba da artık sonsuza dek yaşayacaklarını zira bundan böyle ölümün olmadığını söyleyecektir. Hz. Peygamber bu olayı anlattıktan sonra, onları gaflet içinde bulunup iman etmezlerse, ilâhî emrin gerçekleştiği hasret günü ile korkutmasını emreden¹²⁷ âyeti okumuştur. Bu esnada onların gaflette olan dünya ehli olduğunu ve iman etmediklerini söylemiştir.¹²⁸

Bu rivayette cehennem ehlinin artık orada ebedi kalacaklarını anladıkları zamanın âyette ifade edilen *يَوْمَ الْحَسْرَةِ* / *yevme'l-hasreti* "hasret/pişmanlık günü" olduğu ilgili âyetin hadisten sonra serdedilmesinden anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber, kendisinin tüm müminlere dünya ve ahirette insanların en yakını olduğunu söylemiştir. Akabinde, dilemeleri halinde Peygamber'in, müminlere kendi nefislerinden daha yakın olduğunu ifade eden âyeti¹²⁹ okumalarını tavsiye etmiştir. Devamında, bir müminin öldükten sonra ardında mal bırakması halinde, bu mala akrabalarının vâris olacağını, borç veya bakıma muhtaç birini bıraktıkları takdirde ise kendisine gelmelerini çünkü kendisinin onun velisi olduğunu bildirmiştir.¹³⁰

Son Elçi (s.a.v), kendisinin tüm müminlere dünya ve ahirette insanların en yakını olduğunu söyledikten sonra *أَوَّلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ* / *en-nebiyyu evlâ bi'l-muminîne min enfusihim* "Peygamber, müminlere kendi nefislerinden daha yakındır" âyetini okuyarak bu sözünü ne kastettiğini anlatmaktadır. Buradaki yakınlığın mirası etkileyecek bir yakınlık olmadığını ancak sıkıntılı durumlarda inananların velisi olduğunu açıklamıştır.

Cennette bulunan bir ağaçtan bahsederken Hz. Peygamber, bir atının onun gölgesinde yüz sene gitse, yine de bitiremeyeceğini belirtmiş, dilerseniz "ve uzatılmış bir gölge içindedirler"¹³¹ âyetini okuyunuz buyurmuştur.¹³² Bu hadiste zikredilen cennetteki bir ağacın gölgesi ile âyette ifade edilen *ظِلِّ مَمْنُونٍ* / *zillin memdûdin* "uzatılmış gölge" arasında bir bağ kurularak açıklama yoluna gidilmiştir. Çünkü muhatapların zihninde belirmesi muhtemel, atının gölgesinde yüz sene gideceği büyüklükteki bir ağacın olup olmaması sorusuna karşılık, kastının âyetteki uzatılmış gölge olduğunu belirterek cevap vermiş ve kendi sözünü âyetle açıklamıştır.

2.2. Hadisten Sonra Râvilerin Âyet Okuması

Hz. Peygamber, her çocuğun fitrat üzere doğduğunu, sonrasında ebeveyninin onu, Yahudi, Nasrânî veya Mecûsî yaptığını bildirmiş ve bunu bir hayvanın yavrusunu kusursuz doğurmasına benzeterek açıklamıştır. Ebû Hureyra hadisi naklettikten sonra, Allah'ın insanları üzerine yarattığı fitrata sımsıkı tutunulması gerektiğini zira Allah'ın yaratmasında bir değişme olmadığını bildiren¹³³ âyeti okumuştur.¹³⁴

¹²⁷ 19/Meryem, 39.

¹²⁸ Buhârî, Tefsîr, 19/1, H. No: 4730. Âyeti okuyanın sahâbî râvi Ebû Sa'îd el-Hudrî olabileceği de kaydedilmektedir. Bkz. Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri*, VII/233. Bazı tercümelere göre ise âyeti okuyan münadidir. Bkz. Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarîh*, XI/133.

¹²⁹ 33/Ahzâb, 6.

¹³⁰ Buhârî, Tefsîr, 33/1, H. No: 4781.

¹³¹ 56/Vâkr'a, 30.

¹³² Buhârî, Tefsîr, 56/1, H. No: 4881.

¹³³ 30/Rûm, 30.

¹³⁴ Buhârî, Cenaiz, 79, H. No: 1358; Tefsîr, 30/1, H. No: 4775.

Hadiste çocukların fitrat¹³⁵ üzere doğmaları hayvanların tastamam yaratılmalarına benzetilerek ilk yaratılışta değişikliğin olmadığı hususu belirtilmiştir. Ayrıca fitrat gereği bütün çocukların batıl inançlardan uzak bir şekilde doğdukları, çünkü ilk yaratılmanın aslında safiyet ve kusursuzluk olduğu, bozulmanın sonradan meydana geldiği belirtilmiştir. Nitekim akabinde okunan *لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ / lâ tebdile li-halkillah* “Allah’ın yaratmasında bir değişiklik yoktur” âyetindeki vurgu bu durumu ifade etmektedir.

Kutsi bir hadiste Allah (c.c), ahiret hayatında salih kullarına hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir insanın gönlüne düşmemiş bazı nimetler hazırladığını bildirmiştir. Ebû Hureyra hadisi naklettikten sonra dilerseniz “Onlar için saklanan, göz aydınlığı nimetleri kimse bilemez”¹³⁶ âyetini okuyunuz, demiştir.¹³⁷ Hadisin sahâbî râvisi Ebû Hureyra kutsi hadiste zikredilen nimetleri, âyette ifade edilen *göz aydınlığı olacak nimetler* olarak anladığını, rivâyetin peşinden okuduğu bu âyetle tavih etmiştir.

H. Peygamber, dünyaya gelen her çocuğa, doğarken mutlaka şeytanın dokunduğunu, bundan dolayı çocuğun çılgık atarak ağladığını ancak Meryem ile oğlu İsa’nın şeytanın bu dokunmasından müstesna olduklarını haber vermiştir. Hadisi nakleden Ebû Hureyra akabinde dilerseniz “Ben onu ve soyunu o kovulmuş şeytandan sana sakındırırım” âyetini¹³⁸ okuyunuz demiştir.¹³⁹

Ebû Hureyra hadisteki Meryem ile oğlu İsa’nın şeytanın dokunmasından istisna edilmesini, âyette geçen *şeytandan sakındırma* ifadesi ile açıklama cihetine gitmiştir. Hadisin zahirine göre çocuklar doğduğunda şeytan onlara dokunur ancak bu Allah’ın muhlis kullarına bir zarar vermez. Meryem ve oğlu İsa ise şeytanın bu dokunma teşebbüsünden korunmuşlardır.¹⁴⁰

Abdullah b. Mes’ûd, H. Peygamberle birlikte bir sefere çıktıklarını, yanlarında kadınlar bulunmadığı için kendilerini hadım etmeyi düşündüklerini ancak Rasûlullah’ın (s.a.v) bunu nehyettiğini ve elbise karşılığında evlenmeye ruhsat verdiğini rivayet etmiştir. Akabinde Allah’ın iman edenlere hitaben indirdiği, kendilerine helal kılınan temiz şeyleri kendi kendilerine haram kılmayı ve haddi aşmayı yasaklayan âyeti¹⁴¹ okumuştur.¹⁴²

Hadiste Rasûlullah’ın (s.a.v), sahâbîlerin hadım olma isteklerini geri çevirmesinin İbn Mes’ûd tarafından, ilgili âyetteki *Allah’ın helal kıldığı şeyin yasaklanmaması* bağlamında değerlendirildiği ve onların bu fiilden men edildiklerini rivayetin âyetle açıklanması olarak düşünülebilir. Çünkü Müslim’in naklettiği hadiste âyeti okuyanın İbn Mes’ûd olduğu açıkça ifade edilmektedir. Ayrıca evlenmenin belirli bir süreyle yapılabileceği kaydı da bulunmaktadır.¹⁴³ Nevevî, bu rivayette İbn Mes’ûd’un mut’ayı helal saydığına dair bir işaret olduğunu ancak onun da İbn Abbâs gibi mut’anın neshedildiğinden habersiz olabileceğini nakletmektedir.¹⁴⁴

¹³⁵ Fitrat lügatte yaratmayı başlatmak anlamına gelir. “Hamd gökleri ve yeri yoktan var edene mahsustur. (Fâtır, 35/1)” âyetindeki “fâtır” bu anlamda kullanılmıştır. Araplar “فطر ناب البعير” ifadesini devenin ilk dişinin çıktığını belirtmek için kullanırlar. İbn Abbâs “فطر السموات” ibaresinin anlamını bir kuyu için tartışan iki bedevîden öğrendiğini söyler. Bunlardan bir “انا فطرتها” diyerek kuyuyu ilk defa kendisinin kazdığını iddia etmiş. Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *A’lâmu’l-Hadîs fi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Câmiatu Ummu’l-Kurâ Me’hedu’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, (I-IV, thk. Muhammed b. Saîd, I. Bsk.), Mekke, 1409/1988, I/713-714.

¹³⁶ 32/Secde, 17.

¹³⁷ Buhârî, Tefsîr, 32/1, H. No: 4779.

¹³⁸ 3/Âl-i İmrân, 36.

¹³⁹ Buhârî, Tefsîr, 3/2, H. No: 4548.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, VIII/212.

¹⁴¹ 5/Mâide, 87.

¹⁴² Buhârî, Tefsîr, 5/9, H. No: 4615.

¹⁴³ Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbüri (ö. 261/875), *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, (I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I. Bsk.), Beyrut, 1412/1991, Nikâh, 11, II/1022, H. No: 1404.

¹⁴⁴ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâc fi Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Müslim’in el-Câmiu’s-Sahîh’i ile birlikte), el-Matbaatu’l-Mısriyye, (I-XVIII, I. Bsk.), yy., 1347/1929, IX/182.

Rasûlullah'tan (s.a.v) rivayet edildiğine göre, Allah, mahlûkatı yarattıktan sonra sıla-i rahime, akrabalık bağlarını devam ettirene mükâfat vermeyi sürdüreceğini, onunla bağını koparana ise mükâfat vermeyi bırakacağını söylemiştir. Hadisin ardından râvi Ebû Hureyra isterseniz "Demek yüz çevirdiğinizde yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve akrabalık ilişkilerinizi keseceksiniz ha!" âyetini¹⁴⁵ okuyun demiştir.¹⁴⁶ Ebû Hureyra hadiste yer alan akrabalık bağının kesilmesi ile âyetle geçen sıla-i rahimin terk edilmesi ifadelerini irtibatlandırmak suretiyle hadisi açıklamıştır.

SONUÇ

Kur'an ile hadis arasında farklı açılardan karşılıklı olarak bir ilişki ağı bulunmaktadır. Özellikle Hz. Peygamberle ilgili zikredilen, itaat, ittiba, üsve-i hasene, hikmet gibi kavramların işlendiği âyetlerin yanında O'nun tebliğ, tebyîn, tezkiye ve teşrî görevlerine atıfta bulunan âyetler, Kur'an ile hadis/sünnet arasındaki ilişkinin boyutlarını ve yönünü belirlemede etkili olmuştur. Kur'an, hadis/sünnetin sübût ve delâletini saptamada başat faktör olurken, hadis/sünnet Kur'an'ın anlaşılmasında ve tefsirinde, mücmelinin tafsilinde, mutlakinin takyidinde, umumunun tahsisinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Nitekim tarihi süreçte oluşan hadis ve tefsir literatüründe bunun izleri açıkça görülmektedir.

Hadis/sünnet ile Kur'an arasındaki bu bağlardan biri, hadis ilminin güncel problemleri arasında zikredildiği gibi; rivayetin sübût ve delâleti konusunda âyetlerden istifade edilmesidir. Hadisin sübûtunu tespitte Kur'an'a arz, prensip olarak kabul edilmiş, birçok kişi veya ekol tarafından uygulanmış ve muhtelif çalışmalara konu edilmiştir. Ancak bu metodun, hadisin anlam alanını belirlemede ve doğru yorumunu yapmada istenildiği düzeyde uygulandığını söylemek oldukça güçtür. Nitekim bu konuda yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olması bunu göstermektedir. Hadislerin Kur'an'a arzı yönteminin bir yandan eksikliğini de belirtmemiz gerekmektedir. Çalışmamız esnasında bazı örneklerini serdettiğimiz gibi, hadis/sünnette izaha muhtaç; muhteva veya lâfızlara rastlanılmaktadır. Bu anlam tespit ve tayinini yapmanın en doğru yöntemi de vahiyden destek almaktır. Bu sebeple olsa gerek, bizzat Hz. Peygamber, âyetlerden istidlal ve istişhad ederek sözlü veya fiilî tasarruflarını açıklamış, aynı Nebvî yöntemi sahâbe de yol ittihaz etmiştir.

Hadislerin Kur'an'a arzı yöntemindeki eksikliklere binaen bu çalışmada, hadisleri anlama ve yorumlamada âyetlerden faydalanma konusu ele alınmış, mânâ sübûtunun tespiti için kullanılması öngörülen ilke ve prensiplere temas edilmemiştir. Zira bu araştırmada bizim önceliğimiz, bir metodolojik teklif değil, çok bilindik bir yöntem olan "Hadislerin veya Sünnetin Kur'an'a arzı" dışında, "Hadisin/Sünnetin Anlaşılmasında Âyetlerin Rolü" yöntemini, uzmanların dikkatine sunmaktır. Bizzat Rasûlullah ve selef tarafından tatbik edildiği halde günümüzde pek de tanınmayan bir yöntemin tespiti ve gündeme taşınması hedeflenmiştir. Buna göre hadisin sahih anlam ve yorumunda Kur'an âyetlerinden ve âyetlerin delâletlerinden nasıl istifade edileceği, Kur'an çerçevesinde nasıl anlaşılacağı hadis kaynaklarındaki örneklerle incelenmiştir.

Hadisin âyetler ışığında anlaşılması, yorumlanması ve şerh edilmesini daha da önemlisi bunun bir ilke olarak belirlenmesini sağlayacak miktardaki örnekler klasik hadis kaynaklarımızda mevcuttur. Bununla birlikte, yukarıda bir nebze bahsettiğimiz gibi, sonraki asırlarda konunun gerekli ilgiliyi gördüğünü söylemek oldukça güçtür.

Hadis kaynaklarımızdaki ilgili rivayetler incelendiğinde, âyetlerin hadisin anlam ve yorumunu belirlemede iki temel noktada yoğunlaştığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, hadis metinlerindeki garîb kelimelerin âyetlerde geçen bir lafızla açıklanmasıdır. Bu daha çok garîbu'l-hadis Kur'an ışığında anlaşılması olarak ifade edilebilir. İkincisi ise anlamı kapalı garîb kelimelerin izahından ziyade, "Merfû'

¹⁴⁵ 47/Muhammed, 22.

¹⁴⁶ Buhârî, Tefsîr, 47/1, H. No: 4830.

mânânın tesebbütü"nü yani maksâd-ı Nebî'nin tespitini sağlayacak olan hadis metninin bir bütün halinde, Kur'an'ın bir âyetiyle anlam bakımından irtibatını kuran ve âyetin mânâsı çerçevesinde anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlayan misallerdir. Her iki gruptaki örnekler de hadislerin anlaşılmasında âyetlerin rolünü göstermesi bakımından câlib-i dikkattir. Ancak tarafımızdan başka bir çalışmaya konu edildiği için, bu çalışmada garîb kelimelerin âyetle izahından sarf-ı nazar edilerek burada sadece bütünüyle hadis metninin âyetle ilişkilendirildiği örnekler üzerinde durulmakla yetinilmiştir. Şunu belirtmemiz gerekir ki hadis kaynaklarındaki örnekler, araştırmada zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Makale hacmini aşmadan, konunun anlaşılmasını sağlayacak miktarla iktifa edilmiştir. Ayrıca mezkûr misaller her ne kadar hadisin sahih anlam ve yorumu üzerine yoğunluk arz etse de aynı zamanda bu durum, "Mânânın Merfûluğu" bakımından metnin sıhhatine ve sahih bir aslının olduğuna da delâlet etmektedir.

İlk örneklerini bizzat Hz. Peygamberin uygulamasıyla gördüğümüz, sonrasında sahâbe ve diğer râvilerin riâyet ettiği üzere hadisin anlamının âyetle ilişkilendirilmesi yöntemi ya hadis metinlerinden sonra âyet okunarak ya da hadisten sonra "Bu, Allah Teâlâ'nın şu âyetidir." şeklindeki bir ibareyle sağlanmaktadır. Böylece, hadis metni nakledildiğinde muhatabın zihninde belirecek muhtemel sorulara veya yanlış anlama ihtimaline karşılık, âyetle irtibat kurarak hadisin doğru anlam ve yorumunun, bu çerçevede olması gerektiğine işaret edilmektedir.

Bilhassa günümüzde giderek artan ilgi ve çalışmalara konu olan "Hadis veya Sünnet'in Anlaşılması ve Yorumlanması" çalışmalarında görülen aksaklıklar, özellikle uzmanların üzerinde ittifak edeceği bir anlama metodolojisi, sınırlılıkları, kapsamı, imkânı, esasları, terimleri ve bu alanın vazgeçilmez klasik literatürü gibi hususların berraklık kazanması bir zarurettir. Bu duruma ek olarak ve kısmen bir teklif maksadıyla diyebiliriz ki, hadislerin anlaşılmasında Kur'an âyetlerinden istifade edilmesini, bu çalışmadaki veya hadis kaynaklarındaki örneklerle sınırlandırmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Kanaatimizce hadisin anlaşılması ve yorumlanmasına dair yapılacak çalışmalarda, Kur'an'dan istifade edilmesi bir ilke olarak kabul edilmeli ve çalışmaya konu olan hadis veya hadislerle irtibatlı olan âyetler birlikte değerlendirilmelidir. Böylece ilgili hadis, aralarında anlam bağı kurulan âyet veya âyet grubu çerçevesinde yorumlanmalıdır. Ancak diğer tüm ilkeler gibi, bunun da yegâne bir yöntem olmadığı, tek başına kullanıldığı takdirde aksayan yönlerinin bulunacağı, bundan dolayı anlama ve yorumlamaya dair diğer ilkelerle birlikte ve bu ilkeyle uyumlu metinlerde uygulanması gerektiği belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

- AGİTOĞLU, Nurullah, **Hadis ve Bağlam**, Kitâbî Yayınları, İstanbul 2015.
- ARSLAN, Gıyasettin, **Hadis'in Kur'an ile Tefsiri (Umdetü'l-Kari Örneği)**, Grafikkent Baskı Merkezi, Elazığ ts.
- 'AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), **'Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru'l-Fikr, (I-XXV), yy. , ts.
- BODUR, Osman, **Müteşâbih Hadislerin Yorumu**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim (ö. 256/870), **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru Tavkı'n-Necât, (I-IX, I. Bsk.), Beyrut, 1422.
- ÇAKIN, Kamil, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXIV, Ankara 1993, ss. 237-262.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), **es-Sünen**, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye (I-VII, thk. Şu'ayb el-Arnaût, ve dğr.) Beyrut, 1430/2009.
- ECE, Abdurrahman, "Hadislerin Hadislerle Anlaşılması", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, C. XVII, S. 34, ss. 163-189.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Umut Matbaası, İstanbul, ts.

- ERUL, Bünyamin, “Hadis ve Sünnetle İlgili Temel Problemler”, **Kur’an ve Hadis İlimleri**, Ankuzem Yayınları, Ankara 2009.
- ERUL, Bünyamin, “Hadis ve Sünnetle İlgili Temel Problemler”, **Kur’an ve Hadis İlimleri**, Ankuzem Yayınları, Ankara 2009.
- GAZALÎ, Muhammed, **Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebvî Sünnet**, Trc. Ali Özek, İslami Araştırmalar, İstanbul 1992.
- GÖRMEZ, Mehmet, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, Otto Yayınları, Ankara 2014.
- GÜLER, Zekeriya, **Hadis Tetkikleri**, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.
- GÜRKAN, Menderes, Vakfe, **DİA**, İstanbul, 2012, c. XLII, s.s. 463-465.
- HATTÂBÎ, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), **A’lâmu’l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, Câmiatu Ummu’l-Kurâ Me’hedu’l-Buhûsî’l-İslâmiyye, (I-IV, thk. Muhammed b. Saîd, I. Bsk.), Mekke, 1409/1988.
- HOŞAB, Fahri, “Hadîslerin Doğru Anlaşılmasında Mecâzın Önemi ve Tokalaşmaya Dair Bir Hadîsin Tahlîli”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, C. XII, S. 24, ss. 71-87.
- İBN BATTÂL, Ebû’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), **Şerhu Sahîhi’l-Buhârî**, Mektebetu’r-Rüşd, (I-X, II. Bsk.), Riyad, 1423/2003.
- İBN FÜREK, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsfahânî en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015), **Müşkilu’l-Hadîs ve Beyânuh**, Âlemu’l-Kütüb, (thk. Mûsâ Muhammed Ali, II. Bsk.), Beyrut, 1405/1985.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali Ebu’l-Fadl el-Askalânî (ö. 852/1448), **Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, Dâru’l-Ma’rife, (I-XIII), Beyrut, ts.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), **es-Sünen**, Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, (I-V, thk. Şu’ayb el-Arnaût, ve dğr. , I. Bsk.), Beyrut, 1430/2009.
- KARADÂVÎ, Yusuf, **Sünneti Anlamada Yöntem**, Trc. Bünyamin Erul, Nida Yayıncılık, İstanbul 2009.
- KASTALLÂNÎ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hatîb (ö. 923/1517), **İrşâdu’s-Sârî ilâ Şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, el-Matbaatu’l-Kübrâ el-Emîriyye, (I-X, VI. Bsk.), Bulak, 1305.
- KİRMÂNÎ, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî (ö. 786/1384), **el-Kevâkibu’d-Derârî**, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, (I-XXV, II. Bsk.) Beyrut, 1401/1981.
- KÖKTAŞ, Yavuz, “Hadislerin Anlaşılmasında Belâgat İlminin Önemi”, **Dinî Araştırmalar Dergisi**, 2002, C. IV, S. 12, ss. 125-144.
- MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 333/944) (Ed. Bekir Topaloğlu, I-XVIII), **Te’vîlâtü’l-Kur’ân**, Dâru’l-Mîzân, İstanbul, 2005-2007.
- MÜSLİM, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî (ö. 261/875), **el-Câmi’u’s-Sahîh**, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, (I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I. Bsk.), Beyrut, 1412/1991.
- NAİM, Ahmed; MİRAS, Kâmil, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, Gaye Matbaacılık, Ankara, 1976-1980.
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu’ayb (ö. 303/915), **Sünenü’n-Nesâî**, Mektebetu’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, (I-IX,) Haleb, 1414/1994.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), **el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc** (Müslim’in el-Câmiu’s-Sahîh’i ile birlikte), el-Matbaatu’l-Mısriyye, (I-XVIII, I. Bsk.), yy., 1347/1929.
- OKUMUŞLAR, Muhiddin, “Hadislerin Anlaşılmasında Eğitsel Yorumun Önemi”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2007, C. V, S. 2, ss. 123-134.
- ÖZCAN, Kemal, “Hadislerin Anlaşılmasında Bağlamanın Önemi”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, C. XIV, S. 2, ss. 169-190.

- ÖZMEN, Ramazan, “Hudeybiye Barış Antlaşması ve Hadislerin Anlaşılmasında Hâdiselerin Arka Planını Okumanın Sunacağı İmkanlar Üzerine Bir Deneme”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2018, S. 40, ss. 277-298.
- POLAT, Salahattin, **Metin Tenkidi**, İFAV Yayınları, İstanbul 2010.
- RÂZÎ, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et Taberistânî (ö. 606/1210), **Mefâtihu'l-Ğayb**, Dâru'l-Fikr, (I. Bsk.), Beyrut, 1401/1981.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Dâru Hecer, (I-XXVI, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, I. Bsk), Kahire, 1422/2001.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), **el-Câmiu'l-Kebîr**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, (I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I. Bsk.), Beyrut, 1996.
- TOPALOĞLU, Nuri, “Hadislerin Anlaşılmasında Zaman, Mekan, Şahıs ve Şartların Önemi”, **Hadisin Dünyü- Bugünü ve Geleceği Sempozyumu**, (14-15 Ekim 1993), 1993, ss. 211-214.
- ÜNAL, İsmail Hakkı, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, DİB Yayınları, Ankara 2001.
- YÜKSEL, Fatih Muhammed, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân Bağlamında Mâtürîdî'de Hadis Yorumu (Kelâmî Hadisler Örneği)**, Elazığ, 2019, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedrüddin Muhammed b. Abdullah (ö. 745/1344), **Hız. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler**, Trc. Bünyamin Erul, Otto Yayınları, Ankara 2010.